

В. Зирчак

Веника перемота

В. БІРЧАК
ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА

Накладом »Українського Видавництва«, Краків, Райхсштрассе 34/II
Друк: »Нова Друкарня Денникова« п. н. упр. Краків, Ожешкової 7.
Verlag: »Ukrainischer Verlag« G.m.b.H. Krakau, Reichsstrasse 34/II
Druck: Neue Zeitungsdruckerei, Tr. Verw. Krakau, Orzeszkowag. 7

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

В 1928 році видало „Українське Слово” в Берліні мою історичну повість з XI. віку „Василько Ростиславич” у двох томах. На цю повість появилoся досить рецензій, у більшості прихильних, деякі з критиків поставили повість вище, як я сам її ставив. Але один із критиків написав, що та повість є ніщо більше, як „розширена історія”.

Такий висказ свідчить про те, що не тільки читачі, але й деякі критики, що пишуть рецензії, а навіть книжки, не знають, що це історична повість. Коли б справді історична повість полягала на одному розширенні історії, то ми, українці, що маємо такі гарні давні літописи, мали б багацько добрих історичних повістей.

На жаль так не є!

Але щоб баламутство не ширилося та щоб знову хтось не сказав, що й ця повість є лише розширенням історії, заявляю, що в історії я ніде не знаходив... у скороченні поданого змісту цієї повісти...

Видаючи „Василька Ростиславича”, завважив я при кінці другого тому, що його продовженням буде оповідання „На Рожному полі”. Я й став працювати над тим оповіданням, щоб по році праці кинути. Прийшов я до переконання, що ліпше вибирати ті моменти з нашої історії, де виступає злука до одної мети, згода й сила, як ті, коли наші давні князі чубилися й билися. І на наших очах маємо досить того дива.

Покинувши „На Рожному полі”, взявся я до битви під Перемишлем 1099 р. Ту битву описує наш найдавніший літопис, але той літопис не описує характеру особи князя Володаря. Тут відкривається для кожного автора безмежне поле до всяких комбінацій щодо характеру князя та ще ширше поле щодо змалювання всяких його пригод. Але це поле я відразу собі обмежив. Я поставив собі за ціль змалювати князя можливо вірно. На основі чого я мав його однак змалювати, коли літопис не описує цього князя? Це правда, але той сам літопис малює битви того князя. Він вигравав ті битви. От і вже є нитка, за якою треба йти. Щоб виграти битву, треба мати добре зорганізоване, карне військо. Карне, слухняне військо буде мати тільки той, що є добрий організатор. До виграння битви треба бути й добрим вождем.

Отак, не літаючи по безмежному полі фантазії, старався я збагнути характер того князя і сподіваюся, що коли не зовсім правдиво я його змалював, то не далеко відбіг від правди.

Опис битви — як сказано вище — змальований у нашому найдавнішому літописі. Говориться там, що по боці Володаря було 400 людей, а угри мали 100.000. Тих 400 людей розбили 100.000 і з тих 100.000 убили 40.000. Отже 1 чоловік убивав 100 ворогів... Такий опис битви можна собі пояснити тим, що літописи писали ченці, які не розумілися на військових ділах, а коли ще до того такий чернець хотів у своєму патріотизмі звеличати силу своїх, а понизити ворога, то й виходили нісенітниці.

І як тут розширювати історію?

Битву під Перемишлем описує й Antonius Bonfinius »Regum hungariorum decades ed. VII«. Lipsiae 1771, ст. 234 і дал. Описує докладніше, як наш літописець, але відмінно. Наш літописець подає, що Кольман попав у засідку половецьких вождів Боняка й Алтупаші. Угорський

про це не згадує, а описує, як уночі напали половці на угорський табор і, викинувши угорське військо з табору, розбили його.

Я поступити з цими противорічностями?

На щастя вихід тут легший, як здається. Літописи писані на основі оповідань очевидців. Це ще в найкращому разі, бо коли літописець дістав вістку не від очевидця, а вже переповіджену другим, третім, то та вістка змінилася ще більше. Але ми беремо випадок найкращий, що опис подано на основі оповідань очевидців. Але чи всі очевидці однаково про одну й ту саму битву оповідають? Кожний оповідає те, що сам бачив, або чув. Очевидець із лівого крила оповість інакше про битву, як очевидець із правого. Очевидець, що бився одного дня, опише її інакше як очевидець, що бився другого. Тим вияснюється те, що про одну й ту саму битву попадають різні описи. Вони всі можуть бути правдиві, лише кожний описує іншу частину битви.

Виходячи з того заложення, використав я обидва описи.

Але...!

„Володар затворився в граді” — отже не брав уділу в битві — говорить наш літописець. Коли ж я взяв осередною постаттю повісти князя Володаря, то не міг на час битви заперти його в городі. Я мусів поставити його на чолі. Мусів дати йому плян битви і т. д. Речі такі можна найти, коли перестудіювати військову штуку й пляни битв середньовіччя.

Згадаю ще про одну дрібницю. Bonfinius згадує таке: Кольоман перейшов границі. „Коли це донесено княгині, що називалася Ланце (*Quod ubi reginae nuntiatum est, cui Lance nomen est*), то вона виступила перед королем, заливалася сльозами, впала до ніг ворога й, кричучи, просила прощення й миру. Просила звороту пограблених річей” і т. д.

Хто це була та княгиня Ланце чи Ланка?

Грушевський вважає цей епізод „легендарним поширенням” (Іст. У. II. ст. 97. зам. 1). Угорські історики приймають цей епізод за правдивий і стараються викомбінувати, хто це могла бути княгиня Ланце? Може це була „Янка”, сестра Володимира Мономаха? А може це перекручене мадярське слово *lengyel* (лендель), що означає поляк або полька і відноситься до жінки князя Давида Ігоревича, яка була з роду полька? [Гл. *Magyarország története az A'rpádok korában (1038 — 1301) irta Marczali Henrik, Budapest, 1896 — ст. 204, зам. 4. Історія Мадярщини в добі Арпадовичів (1038 — 1301) написав...*]

Оцей епізод, що добре характеризує короля, переняв я, не запускаючися в розв'язку цього — для мене зрештою маловажного — питання.

Коли до цього додамо, що битва під Перемишлем за нашим літописом відбулася в 1099 р., а за мадярським в 1110 році, то й побачимо, яка не одноцільна, часто собі протизорична та пані історія, яку то один критик хотів би тільки розширити, щоб мати... історичну повість.

Історична повість не є отже „розширення історії”.

Мабуть найближчі будемо правди, коли скажемо, що історична повість це новий зміст на основі історичних джерел, це новий храм збудований у давньому стилі, до якого будови вжили тут і там давнього мармуру. Коротко: Історична повість це нинішня ідея одягнена в старий світ.

Такою є повість Куліша „Чорна рада”. Свої ідеї — ненависть до бунтарства та демагогії — прибрав Куліш в одію 17. віку, щасливий, що знайшов подібну ситуацію, під покришкою якої міг до очей виказати правдивість своєї ідеї. Такою є й „Захар Беркут”. У ньому свої тодішні ідеї про вимріяний „рай”, який запанує на землі по заведенні соціалістичного ладу, вложив Франко в Ту-

хольщину 13. віку. А в „Мойсею” — хіба ж малював Франко жидівського Мойсея? Чи не вложив у Мойсеєву душу своїх сумнівів та свої тривоги й надії? А Богдан Лепкий чому не писав свого „Мазепи” перед 1917 роком?

Це все — не розширена, ні не вкорочена історія, а ідеї, що тривожили душу авторів, ідеї одягнені в старий світ.

— А де ж історична правда? — питає не один. Як бачимо з повищого, вона не є головною ціллю автора історичної повісти. Хто шукає історичної правди, може знайде її в історичних джерелах, у літописах, у підручниках історії. Може її знайде — але може й не знайти.

Не можна ж двом панам служити.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Оцю повість видало вперше тов. „Просвіта” у Львові в 1930 р. як свою книжечку ч. 752. п. з. „Володар Ростиславич”.

В цьому другому виданні завів я тільки дуже маленькі зміни.

Автор.

Прага, лютий 1941.

ВЕЛИКА ПЕРЕМОГА

З перемиського замку виїхав одного весняного дня 1099 р. на коні перемиський князь Володар. Біля нього їхало кілька його дружинників. Щолиш виїхали вони за ворота, як на лиці князя постелився усміх. Князь здвигнув раменами й промовив до своїх дружинників:

— Дивне це життя! Нині заставляє нас таке робити, що вчора видавалося нам неможливе. І якби так перед пів року був нам хто сказав, що ми це будемо робити, назвали б ми його божевільним, лихим віщуном. А одначе життя багате на видумки! Ось такий князь Давид Ігоревич! Перед півтора роками зловив він у Києві нашого брата, Василька, в два дні по любецькому зїзді, зловив разом із київським князем Святополком і осліпив. А потім узяв нещасного сліпця в неволю і став збирати військо, щоб зайняти землі осліпленого, а там і мої. Ще всі добре памятаємо, як в такий саме, як нині, час, на весні, перед двома роками, ми вирушили в бій, зайшли Давидове військо ззаду й розбили коло Буська. І мусів він віддати нам осліпленого брата; потім попалили ми його городи й облягали його столицю Володимир Волинський. Це діялося недавно, бо щойно перед двома роками. Але якби тоді був хто нам сказав, що мине два роки й я буду мати з Давидом Ігоревичем мир — ні, я був би в це не вірив! А вже коли б хто віщував мені, що я виїду проти нього, прийняти його гостем у свій дім — ні, ні і ще раз ні! Я був би в це не вірив. Але хоч

як воно могло видаватися неймовірно, воно нині стало правдою. Давид Ігоревич не тільки приїздить до мене, але й я оце виїжджу йому назустріч, щоб його прийняти в свій двір як приятеля та друга. Дивне те життя. Та все одна наука впливає з того: не треба нам ніколи зарікатися, що цього або того не станемо робити, бо життя багате на вигадки й несподіванки, і завтра змусить нас до того!

— Не був би то князь Давид Ігоревич такий схильний і такий швидкий до згоди, якби його спільник, київський князь Святополк, що з ним разом зловив твого брата, княже, не був його відрікся, не звалив на князя Давида Ігоревича всієї вини осліплення й не зобов'язався перед князем Володимиром Мономахом та іншими його покарати! Вкінці, коли б той самий князь Святополк не прогнав князя Давида Ігоревича з його стола! Давид Ігоревич, упокорений нині в своїй гордині й тому він такий швидкий до згоди! — промовив басом високий дружинник, що їхав побіля князя.

— Це все правда, пане воеводо Кужілю! — відповів князь. — Це все правда, а таки воно й дивне! Дивне ціле життя Давида Ігоревича, все нещасливого, якого все бють. І мимо всієї ворожнечі, що за осліплення мого брата була в моїй душі, я все чув і якесь милосердя до нього. Нещасний та й годі! Просьтесь під руку — годі й не прийняти! До того ніде правди діти — перед нами велика, тяжка війна, Давид Ігоревич хоче допомогти. Я довго думав і роздумував і бачу, що годі відкинути навіть і малу поміч Давида Ігоревича. Багацько стояло мені перемовити сліпого брата, та це ти й сам знаєш, пане воеводо. Сліпий брат — каже — простив злочин поповнений на ньому, але не бажає під одним дахом бути з тим, що кинув ніж у його око. Він сліпець, просто боїться, щоб той знову не заподіяв йому якого горя. Я ледве й переконав нещасного брата.

— Слепець мій князь — ясне й зрозуміле мені його побоювання: — докинув теребовельський воевода Кужіль.

— Слепець та й годі! Але й це довів я до кінця, і навіть нині сказав мені сліпець привести до нього Давида Ігоревича. Рідка це буде зустріча й багацько обережності буде вимагати від мене, щоб знову не прийшло до якої біди. Не хотів би я нічим вразити і нового союзника. І ви, панове, пам'ятайте, що до старих клопотів приходить ще й новий: обережно й чемно треба нам обходитися з князем Давидом Ігоревичем, бо відомо, який він вразливий, як дуже підозріває і за найменшу дрібницю. Обережно нам бути і з його дружиною. Тим більше вразливий буде князь Давид нині, як утратив свій престіл і став ізгоем, і його дружина вже далі рік, як вийшла з дому і скитається.

— Так, на це будемо всі вважати! — промовив перемиський воевода Петро, що їхав по другій руці князя.

Тимчасом вони зіхали з города вниз.

Довкруги все зеленіло. Весна була в повному розцвіті. Черешні, вишні давно відцвіли й завязували овоч. Червоним цвітом укривалися саме яблінки і груші. В повітрі пахло цвітами й свіжістю. Сонце зачинало припікати.

— Гарний день! — промовив князь. — І можна сподіватися, що й далше буде гарне верем'я і рада буде весна нам у поході.

— Весна як шіснадцятилітня дівчина, повна краси і принад, кожному любя. Нам весна приносить завжди бій. Дай Боже, щоб і цьогорічна всміхнулася до нас перемогою, як дві попередні! — промовив теребовельський воевода Кужіль.

— І побемо Угруна! — докінчив князь з притиском. — Чоловік повинен зробити все, що тільки в його силі, коли хоче, щоб діло вдалося. Впаде раз, удруге мусить

зачати; впаде вдруге — втрете мусить зачинати. А завжди мусить вірити, що праця, труд його поведеться. Праця, тяжка праця й надія, віра в успіх нашого діла — одні дають нам перемогу. Я приготівляюся до цього бою день-у-день і вірю, твердо вірю, що переможу. Третя весна приносить нам війну, третя весна принесе й перемогу!

Князь Володар доїхав із своїми до моста на Сяні й кільканадцять кроків перед мостом затримався.

З противного боку моста везено в город запаси їди, то знов їхали вози, навантажені гострими коп'ями, щитами, гострими стрілами й луками. Везли й тяжкі бервена, призначені до направи стін города. Їхали й вози наладовані домашнім спрятком і міхами збіжжя, на яких сиділи цілі родини.

— Відки Бог веде? — спитав князь одну родину втікачів.

— Від Сянока.

— Чого ж утікаєте?

— Угрин іде з великою силою! — відповіла молода жінка з воза.

— Ще не йде! — промовив князь.

— Вже йде! — відповів знов старий дід із воза.

— Вже йшов, як ви виїхали з дому? — питався далі князь.

— Тоді ще ні, та годі нам було чекати, аж він прийде до нас!

— А куди Бог веде? — питався далі князь.

— У город. Тут, кажуть, буде безпечно.

— Як вас звалиться стільки, де ж поміститься?

— Ось тому ми й їдемо вже! — відповів старий дід. — Тут князь і все воно безпечно.

Князь звернувся до воеводи Петра.

— Пане воеводо, я вже наказав стримувати втікачів, щоб мені не звалювалися в городі, не збільшували замі-

шання й не ширили тривоги тоді, як найбільше потреба супокою! Бачу, що моїх наказів чомусь не виконують. Прощу тебе, розсліди це діло і донеси мені ще нині.

— Слухаю! — відповів воевода.

В тій хвилині з другого боку моста заграли труби й на мості показалися їздці. Це вже їхав князь Давид Ігоревич.

Князь Давид Ігоревич переїхав на чолі свого полку міст і зараз за мостом на яких двадцять кроків перед Володарем затримав коня. Хвилину стояли обидва князі мовчки, тут на коні князь Володар, там князь Давид. Але вже по хвилині перший зіскочив із коня князь Володар і підійшов у напрямі Давида Ігоревича. І волинський князь зіскочив з коня і підійшов до князя Володаря. Дружинники обох князів зіскочили теж із коней, але ще стояли на своїх місцях.

Князь Володар підійшов до князя Давида Ігоревича й на середині між рядами дружинників обидва князі поклонилися собі в пояс.

— Вітай, милий брате, Давиде Ігоревичу! — промовив перший князь Володар і простягнув свою праву руку Давидові Ігоревичеві. Коли ж і Давид Ігоревич подав руку, Володар стиснув її сильно і промовив, дивлячися пильно в очі Давидові Ігоревичеві:

— Брате, досі ми були ворогами й воювали проти себе, тепер чи вже не час би нам миритися?!

— Час! — відповів ледви чутно князь Давид Ігоревич.

— Ти, брате, осліпив мені рідного брата Василька, ти тримав його в неволі, а я понищив і попалив з осліпленим братом Васильком твої городи й побив багацько твоїх людей. Та на цьому нехай буде й кінець! Від нині між нами мир!

— Від нині мир! — повторив і волинський князь і додав тихо: — Святѡполк прогнав мене з мого престола

і я втікаючи думав відразу піти до тебе, брате, та ще тоді не мав я тої сміливости. В Польщу втік я, як це ти знаєш. Там довідався пізніше, що той самий Святополк, що мене підюдив на осліплення твого брата, підюдив угрів проти тебе. І ось я рішився простягнути до тебе свою руку і йти тобі в допомогу. Врадувалося моє серце, що ти згѣдився прийняти мене. І ось я тут. Стою з дружиною, що остала мені вірна і вже рік скитається зі мною, стою до твоїх послуг. З тобою разом і йду проти угрів.

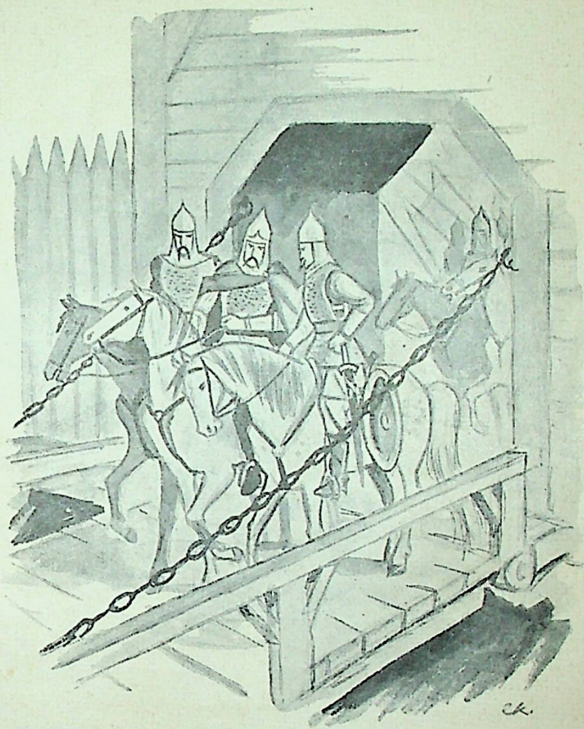
— Заки ми були ще ворогами, багацько разів вітав я тебе, брате, щиро! — відповів князь Володар. — Та вір мені, Давиде, що ще ніколи не вітав я тебе так щиро, як нині, радий, що ти загалом прийшов до мене, що прийшов із допомогою в час, як угрин іде проти мене. Та про це поговоримо ще в моєму дворі, куди оце тебе прошу. А покищо позволь, що звітаюся з твоєю дружиною.

І князь Володар підійшов пліч-о-пліч з волинським князем до його дружини. Дружина в млі ока підійшла до перемиського князя. Привітався з нею князь Володар і повів після цього князя Давида Ігоревича до своєї дружини. Щойно привітавшись з князями, зачали дружинники вітатись між собою. Князь Володар підійшов тимчасом із князем Давидом Ігоревичем до возів, що їхали зараз за княжою дружиною. Тут їхала княжа челядь, як тоді називали родину.

— Вітай, княгине, з приїздом, у щастю, здоровлю та добрі! — промовив Володар, подаючи княгині руку.

— Дякую сердечно! — відповіла ледве чутно княгиня, а з її очей покотилися сльози й вона вибухла голосним плачем. — На яке ми оце зійшли! Ой! Господи Бже!

— Жінка втомлена дорогою... — промовив князь Давид Ігоревич, що теж був схвильований, а плач жінки схвильовував його ще більше.

«Князь Давид Ігоревич переїхав на чолі свого полку міст» (До 15 стор.)

— Не дорогою! — відповіла княгиня. — Але це вже рік, як ми скитаємося ізгоями, вигнанцями, без землі й чести. О, Господи Боже!

— Прошу тебе, княгине, з твоїми дітьми й усім твоїм почотом у свій двір. Моя жінка прийме тебе щирим серцем, порадить та потішить. Будеш себе почувати як у своїм домі. А далі подумаємо! Твій князь, а мій брат, Давид дає мені оце поміч проти угрина, і я йому поможу й вірмо, що все буде добре, вірмо, що небаром скінчаться всі твої журби та турботи й ти знов засядеш княгинею, — як досі — на волинському столі!

— Ох, коби це була правда! — зідхнула тяжко княгиня, обтираючи сльози. — Боже, коби це була правда! Я вже й не хочу сидіти княгинею, а тільки мати кусник землі, щоб своїм його називати!

— І назвеш! І вернеться твоя земля до тебе, минуться всі твої турботи! Тільки вір у гарне, щасливе завтра! — запевняв князь Володар.

— Княгине, чуеш? — промовив князь Давид до княгині. — Коли б це я тобі казав, могла б ти мені й не вірити, а це говорить Володар! Він усе говорить правду і все ведеться йому в житті! Ти ще його не знаєш. Проти нього йдуть тепер угри з величезними силами, та він напевно переможе, за це даю свою голову.

Оба князі вернулись знов до дружини і станули збоку, а перед ними переходили війська й табори волинського князя. Князь Володар хотів їх переглянути.

— Добре, добре! — говорив князь Володар шохвилини. — Добре, добре! Коні добре вдержані й людям нічого не хибує! Видно, ти добре ходив коло них, брате! По війську пізнати князя!

— Спочивали рік, але через безділля упав послух, карність.

— Призвичаємо! — відповів Володар. — Тепер їдьмо в мій двір, там чекає на тебе, брате, й твою че-

лядь моя жінка й дружина — і, пустивши Давида на правий бік, їхав князь Володар із ним.

— Багацько війська збирається в тебе, я бачив по-дорозі, як до тебе йдуть повчки кінних, піших. Дай Боже! Сердечно бажаю тобі перемоги!

— Дякую щиро! Угорський король теж зброїться несогорше. Як зачуваємо, прийде з незчисленими військами. Числом мені йому не дорівняти, та на щастя не число рішає вислід бою й тим більша буде слава, як розібемо його. В тій хвилині побачив князь боярина, що їхав проти нього. Зараз крикнув до боярина:

— Боярине Василю!

— Обози вже готові! — відповів боярин.

— Гаразд! — утішився князь і почав знову розмовляти з Давидом Ігоревичем.

— У Кольомана великі сили і, як зачуваю, ще більша певність. Бач, наш спільний приятель Святополк представив Кольоманові, що в мене та в мого брата не має жаднісінських сил, що він сам, Святополк, розбив би нас і змив з лиця землі, та зайнятий своїми ділами... — як знов затримав князь Володар на хвилинку коня і промовив до стрічного боярина:

— Пане Іване, поїдь до полковника Загірного й перекажи, як тільки він вернеться, нехай іще нині під вечір заїде до мене. І скажи, що приїхав князь Давид Ігоревич і привіз із собою двісті конників, сто двадцять піших і сто возів обозу. — І далі їхав з Давидом.

— Ти вже й почислив мої війська? — спитав здивований Давид.

— Ми ж оба стояли, як твої війська переходили біля нас, тоді я й почислив. Що ж тут дивного?

Оба князі переїхали тимчасом пригород і дорогою вгору стали зближатися до городських воріт. Князь Давид Ігоревич оглядався саме, чи за ним їдуть його дружинники й вози з родиною і добром, як у тій хви-

ліні заграли з високих городових башт голосні труби, а за ними дзвони перемиських церков. Лице князя Давида Ігґоревича споважніло. Зблизився конем до Володаря і спитав пошепки:

— Брате, навіщо це?

— В мене нині велике свято, бо ти вернувся до мене! В молодому віці були ми друзями, а потім розійшлися. Тепер ми знову зійшлися.

— Змінюються часи і ми змінємося з ними — відповів Давид.

— Правда! — каже Володар і рукою вказав на стіни свого города й високі заборола. — Змінюються часи! Коли б так перед роком ти зближався до мого города, привітав би він тебе гострими стрілами й камінням. Нині грають тобі труби, музики і дзвони! І ось диви, як люди при дорозі вітають тебе усміхом радості й утіхи! Змінюються часи та, слава Богу, на краще — не на гірше.

Всміхнувся на це слово Давид, але одночасно важко зідхнув. Він завжди був неспокійний і підозривав людей. І ось тепер, як зближався до воріт Володаревого города, якимось так несподівано збудилася, шибнула думка в його голові... Ануж, хто зна? Його військо відділив від нього Володар, а його самого ануж тепер зловлять у городі й ножем, як він Василькові в Білгороді...?!

Але на страх, ні на відворот не було вже часу. Біля княжих воріт стояла дружина з блискучими мечами, піднесеними вгору. Віхали князі у ворота, а тут дружинники й люди, що стояли при воротах, підняли ясоту:

— Слава! Слава!

В дверях княжого двора стояла Володарева княгиня в білій одежі. Її нараменники були вишиті золотом та різним цвітом, перед спідниці красувався теж усяким узороччям, пестрим узороччям була обшита й уся спідниця долом довкруги. Лице княгині було лагідне. В ру-

ках тримала хліб і сіль і вітала ними князя Давида Ігоревича і його княгиню. Князь Давид перейняв хліб і сіль, а його княгиня залилася знову рясними сльозами.

— Прости нам усе! — шептала, вітаючися з перемиською княгинею. — Прости, коли не мене і Давида ради, то ради наших дітей неповинних.

Взяла Володарева княгиня свою гостю під руки й повела у двір. Князь Володар проводив ізнову князя Давида Ігоревича.

II.

Дружинники обох князів, що їхали з ними, задержалися.

— Нічого нам спішитися. Найперше хай князі розмовляться між собою, бо вже багацько наварилося! Тепер нехай розварюється! — промовив круглолиций низький воевода князя Давида Ігоровича.

— Прошу, заходьте — просив ізнову, низько кланяючись, княжий стільник, стоячи на порозі.

— Може б ми й тут почекали, заки князі розмовляться між собою.

— Ні! — відповів княжий стільник — князі пішли в грідницю наліво, а ми собі направо. Добре вино маю. Прошу!

— Ходім! — просили й інші з перемиських дружинників.

— Багацько наварилося! — промовив іще раз волинський воевода.

— Пане воеводо, ти радо уживаєш інословій! — промовив басом теребовельський воевода Кужіль.

— Інословій? Що це є? — питав лисий волинський воевода.

— Учили нас колись ченці в школі „о образіх”. Інословіє убо єсть іно нічто глаголати, а разум указати. Так воно, чи ні?

— Так, так — підхопив волинський воевода. — Але що ти, пане воеводо, памятаєш іще оці речі?!

— Любив я їх і хто зна, чи й сам не був би став ченцем та не вчив дітей, що це образи, інословія, приводи та друге, та сталося йнакше. Підійшов сатана — як це ченці кажуть, у виді жінки і ось я не побожний учитель образів та інших грецьких мудрощів, а теребовельський воевода. Та вертаймося до начала. Любиш, пане воеводо, інословія. Кажеш: „Наварилося” — а думаєш про те, як твій князь та забрав моему очі; ну, бач, це дуже зле, неточне інословіє. Наварилося — ніби то само від себе, а воно ж не сталося само від себе.

— А щож, ніби це я наварив? — запитав волинський воевода спокійно, та в голосі вже було чути подразнення. — Коли це діялося, я й не був коло князя, а тих, що були, ви вже й покарали під Володимиром. Я зробив одне, і то зробив добре, що намовив князя до згоди і те, що мій князь нині тут, це моє діло. Чого ж тобі, пане воеводо?

— Братя! — вмішався між них перемиський воевода Петро, що все тримав голову скривлену наліво. — Братя, чого це ви знову зачинаєте сварку? Он довкруги нас стоять отроки, а це недобре, коли отроки чують, як їх пани лихословляться.

— Не зачинаю я сварки з волинським воеводою, а тільки поправив його вислів, — промовив Кужіль і підійшов до волинського воеводи. — Правда, пане брате? Наші князі миряться оце нині, чому ж би й нам не миритися? Здоров, пане брате! — і він удруге нині стиснув волинському воеводі руку. — Але інословія уживаєш таки злих, пане брате. Саме воно не наварилося, а хтось за це мусить дати відповідь.

Оба князі ввійшли тимчасом у грідницю, якої стіни завішані усяким родом зброї, довгими копіями, блискучими мечами, круглими щитами, залізними панцирями. Крізь малі віконця паде до неї весняне світло й освічує блідо, як Божий храм.

У тиху місячну ніч, як засне весь двір, розкажує розвішена зброя предивні історії. Щерблені мечі — як сильно рубали діди та батьки, відбиваючи ворожі напади. Криваві плями на держаках — як глибоко батьки тляли. А копія, а луки, а чагри розписують цілі криваві бої в обороні цього дому й цілого князівства.

Князі ввійшли.

Духом старини повіяло на них із стін гридниці. Як перед тінню великих батьків похилив князь Володар голову, князя Давида зловив за серце біль. Був ізгоєм, прогнанцем і не мав уже своєї гридниці, що була видимим знаком княжої влади, видимим знаком традиції, бо з роду в рід вішали в гридницях зброю, здобуту в кривавих боях.

Силою повіяло зі стін гридниці перемиського князя і князь Давид Ігоревич почувся знов малий, нещасний, викинений із звичайного бігу життя. І він почув у своїх грудях зависть і свою маленькість і як підтятий припав до грудей князя Володаря.

— Прости! — прошептав. — Багацько горя заподіяв я тобі і твоєму братові Василькові. Прости! Я й гридниці своєї вже не маю!

— Хай Бог тобі простить, я вже простив тобі! А тугу відкинь із свого серця. Вялить вона серце, забирає наші сили, відвертає очі від дійсних потреб, вона й плуває наш розум. Часто замість вглибитися, роздумати, що нам мудрого зробити, щоб вирватися з біди, ми тужимо, сумуємо, як немічні жінки. Не гнівайся, брате Давиде, та коли ти прийшов до мене, першу умову тобі ставлю — покинь свою тугу! Правда, нема в тебе нині гридниці, та не тужи, а напружи свій розум, думай, що і як робити, щоб знову була твоя. Думай, а я скінчивши війну з угрином, тобі поможу. А покищо прошу, ходімо далі. Там чекає на нас Василько.

— Василько? — ледве чутно запитав князь Давид Ігоревич.

— Василько — відповів спокійно Володар. — Зближаються угри і він, сліпець, думав, що найбезпечніше буде йому в мене, в Перемишлі. До того я й люблю послухати його, порадитися. В нього все був бистрий, ясний розум; брат тепер сліпий, не бачить світа, та зате все думає і часто видумує таке, що жадному з нас на ум не прийде. Прошу, не бійся, він давно тобі простив.

— Василько... — прошепотів іще тихше Давид і хвилинку стояв нерішучий, бо як багацько пережив Давид Ігоревич в оцій короткій хвилині! Два, більше, як два роки життя промайнули його серцем, як сполошені коні, як вихор. Більше, як два роки життя повні надій та страждань, воєнних походів та облог. Повні гордості й пониження. І ось така супротивність. Осліпив теребовельського князя, тримав його в темниці й ішов на чолі своїх військ займати його землі. Але земель осліпленого не зайняв, у темниці його не втримав, а сам пішов тепер ізгом просити прощення в сліпця!

III.

Князі ввійшли в світлицю. В великій світлиці при столі під святими іконами, лицем обернений до дверей сидів сліпий князь. Біля нього сидів молодий чернець, що читав наголос мудрі вискази „Пчели”.

— Добридень, брате! — промовив князь Володар. — А ти, ченце, будь ласкав лишити нас самих. Брате! — та заки князь Володар промовив далі, сліпий князь устав скоро з місця і, якби на нього хто нападав, готювився відбити удар.

Скоро повстав з місця і станув високий, сильно збудований, рослий у цілій своїй величі. Близнами, що були там, де колись були ясні очі, дивився кудись далеко і — нікуди, і ті сліпі близни додавали його красному, сивавим волоссям зарослому лицю й цілому тілу якогось поважного, таємничого вигляду. Простягнув праву руку перед себе, його пальці задрижали, як листя трепети при легкому вітрі, брови нахмарилися — не знати, чи перед бурею, чи може та буря вже клекотіла в його душі.

І самому князеві Володареві видався сліпий брат у цій хвилині й гарним і якимсь страшним і нещасним. І князеві Володареві завмерло слово на устах.

— З тобою, брате, ще хтось увійшов? Правда? — спитав придушеним голосом сліпець.

Князь Володар замовк, завагався. Сказати, що це Давид Ігорович? Бачучи гнівного брата, побоявся, щоб той гнівним словом не накинувся на Давида Ігоровича

і щоб нещасного не вразив. І жаль було йому одного, і шкода другого.

Давид Ігоревич глянув раз і вдруге на сліпця і, немов би сліпець дивився на нього ясними очима й бачив його, Давид не витримав сліпого погляду, що пік його докором совісти й спустив очі до землі. По хвилині підвів їх знову і знову глянув на сліпця.

— Княже Васильку, брате! — майже крикнув Давид Ігоревич, піднявши руки вгору, як до молитви. — Це я, Давид Ігоревич! Уже Бог покарав мене за тебе. Не дивися так на мене! Коби ти мав очі й поправді міг бачити мене. Я — ізгой. Прогнаний, без чести, без землі, без ґридниці своєї!

Сліпий князь і не здригнувся на це слово, тільки на його брови надтягнули ще темніші хмари.

— Давид Ігоревич? Котрий це?! — з притиском вимовляючи, спитав сліпий князь.

— Я... Давид Ігоревич... князь Волині... — відповів тихо, несміло Давид.

— Ага! Пригадую собі! Давид Ігоревич, князь Волині. В два дні по любецькому зїзді, по присязі на хрест, зловив мене в Києві разом із Святополком. Ну, що ж там робить, княже Волині, твій союзник і приятель Святополк? Прогнав тебе з твого престолу? І ти прийшов оце до мене, сліпенького сліпця?! Прийшов по паміч, чи може по раду?! Нічого не всилі тобі я допомгти, адже ж бачиш — я сліпий!

— Васильку! — ледве чутно прошептав Давид Ігоревич, як підтятий припав до колін сліпого князя, обіймив і ридав. — Васильку, прости!

— Устань, не ялося видючому лежати в ногах сліпця! — промовив сліпець. В його голосі почув князь Володар уже зміну, голос був уже м'якший і в ньому було чути вже не гнів і лютя, а жаль. — Не ялося, — і сліпий князь підняв Давида Ігоревича.

— Сідай ось тут біля мене і слухай, коли ти вже тут.
А ти, брате Володарю, тут?

— Я тут. Не мішаюся між вас, та послухаю радо,
як і між вами обома настає мир.

— Слухай і може докинеш, брате, не одне. А ти,
Давиде Ігоревичу, сідай і теж слухай. Багацько накіпiло
в моєму серці проти тебе, брате. Счинив ти бурю й вона
пішла тобі понад голову. І те, що нині йде угрин війною
проти брата й мене — і те твоє діло.

— Це моє діло? Я ж, брате, не кликав угрина ні
проти тебе, ні проти брата Володаря, — ледве чутно
відповів Давид.

— Звичайно, ти не кликав їх, але їх війна з нами
впливає таки з твоїх діл, ти дав почин до того.

— Це ж Святополк...!

— Твій друг і приятель. А ти, брате, не мав у собі
сили протиставитися злу, і разом із ним пішов у не-
правді й беззаконню. Правда, пізніше перехитрив тебе
Святополк, та це вже менш важне. Ну, нічого, нічого.
Тримав ти мене сліпця в себе у неволі, та мій брат Во-
лодар висвободив мене, а потім ми оба розбили тебе
добре. Розбили ми й Святополка на Рожному полі і тепер
поможе нам Господь розбити й гордого угрина. Ну,
пусте це, пусте. Але де твій княжий престіл, брате Да-
виде Ігоревичу? Де твої люди, що ти над ними воло-
дієш? — питав сліпець.

Князь Давид Ігоревич затиснув уста і мовчав.

— Де твій престіл, Давиде? І де мої очі?

Давид Ігоревич порушився на місці, схвильований
і не знав, що має відповісти.

— Нападають на нас угри — говорив далі сліпець
— і я хочу в бій! Розбив би я їх, щоб не вернувся ні один
додому живий до своєї мами, жінки, чи дитини, — або
сам зложив би свою голову в бою, але, Давиде, де мої
очі?

— Васильку, — прошептав Давид — жадай від мене всього, що тільки забажаєш. Я все тобі віддам. Жадай від мене буйних коней, я дам тобі усі, що ще мені остали. Жадай від мене золотом кованої зброї, чи золотом тканої одежі, чи жадай від мене прислуг, яких хочеш — я все тобі дам, усе тобі зроблю, неможливого тільки не жадай від мене!

— Брате Васильку, правду каже брат Давид! — устряв в розмову князь Володар, що стояв збоку, досі до розмови не мішався, але пильно стежив за її перебігом. — Васильку, Давид прийшов до нас, щоб до бою за нас стати, готов отже й голову зложити в бою. Чого ж побиваєш його своїм твердим словом?

— Не я його бую, він сам себе побив уже давно! — відповів сліпець, а звертаючись до Давида, каже: — Даєш мені буйні коні? Сліпий я, і буйний кінь не має вже ціни для мене. Даєш золотом ковану зброю й сукна ткані золотом? І як видучим я був, найбільше цинив залізну зброю! Одне, що можеш мені дати — це дав ти вже: прийшов сюди, щоб братові й мені дати допомогу. Більше від тебе нічого й не бажаю, бо більше нічого й не всилі ти дати: ти дав себе цілого вже.

— Спасибі за ласкаве слово! — прошептав Давид.

— Оце й розумне слово сказав ти, брате. Правда, брат Давид винен твому горю, але нині прийшов і віддав себе цілого. Значить: його цілого нам і прийняти слід. Тим самим я і вважав би, що кінець розмові вашій. Ми залишили своїх дружинників, до того брат Давид змучений дорогою, чекають там застелені столи.

— Кінець! — відповів сліпець. — Але ще є дещо таке, що я хотів би запитати брата Давида, а на що й ти, брате Володарю, погодишся напевно. Отже найперше спитаю я тебе, брате Давиде, хто з нас обох, Володар, чи може я, сюди покликали тебе?

— Ніхто з вас не кликав мене сюди, я сам прийшов

сюди по своїй добрій волі, пізнавши у душі, що це найліпше, що я можу для вас і для себе зробити.

— Оце питаю тому, щоб знов не сказав колись, як часто говорив ти: „Ось, мовляв — підмовили мене...” Щоб не сказав колись: „У мене слабе я... підмовили мене й я, нещасний, їх послушав... не винен я, це винні вони... Василько й Володар...”

— Не скажу так ніколи! — І приложивши руку до грудей, клявся князь Давид Ігоревич. — Кленуся живим Богом, що сам прийшов оце до вас!

— Значить: береш відповідальність за всі свої діла?

— Беру! — відповів Давид.

— Перед нами великі тяжкі бої. Угрин зброщється, заняти, проковтнути хоче наші землі. Тяжкі перед нами бої. Питаю знов тебе: а навіть як нас обох і тебе разом із нами розібють угри в бою — не скажеш, що це брат і я, що ми обидва оце намовили тебе? До себе притягнули? А скажеш ясно, скажеш ти, як муж: це я упав ізнов, злучившись з ними по своїй власній волі. Це сам прийшов я до них, звязався разом із ними — хоч міг зробити я й інакше. Чи скажеш ти отак?

— Скажу: я сам! — відповів Давид. — Та певний я того, я голову свою даю, що угрин не встоїть у бою проти вас, а ляже головою. Я ж їхав оце нині, оглядав війська твої і твого брата і город оглянув. Якби був такий у мене, не був би я нині тут, не був би я ізгоєм!

Сліпець ждав, аж Давид Ігоревич скінчить своє слово, і запитав знову:

— Спитаю ще одно тебе, чи знаєш, брате, що найбільш причиняється до того, що я й мій брат завжди здобуваемо перемогу?

— На Рожному полі в бою проти Святополка ясний хрест зявився на небі над тобою, брате. Це всі кажуть, це бачили всі. Що за диво, що за благодать! Всевишній сам признав тобі перемогу!

— Завелике значення прив'язуєш, брате, до того, чого й не було — а не бачиш дійсної причини. Хреста на небі не бачив же ж мій брат і інші не бачили його. Та в нашому війську був послух і розумний провід, а військо Святополка, хоч удвоє більше, на чолі не мало голови. Здібний Святополк на те, щоб зловити когось у своїм дворі й дати на осліплення, а опісля вмити від усього руки, та не здібний він повести мудру битву. До того карности й послуху нема в його війську. Оце ти, брате, памятай! І нині, коли проти нас іде сильніший від нас угрин, розібемо його своїм завзяттям, послухом, карністю й розумом на чолі! Програємо ж, коли спасення чекатимемо від чуда. Оце ти, брате, памятай!

— Угрину розібемо! — продовжав сліпець по хвили. — Не чув бо я ще ніколи, щоб брат Володар хвилювався, або щоб кричав. Він довго думає про річ, а потім видає наказ — спокійний і тихий, та розумний і рішучий, Знай отже, брате Давиде, що коли прийшов до нас, ти мусиш слухати наказів мого брата. Щоб ти собі не думав, що може в Перемишлі воно піде ось так, як було в Любичі. Присягали всі мир, а ти зробив інакше. В Перемишлі так воно не йде! Послух, карність у нас. Не так, мій брате Володарю?

— Це правду кажеш, брате.

— А ти вже був гнівний, що я таку довгу завів розмову з Давидом. І це йому сказати треба. Будеш слухняний, брате Давиде?

— Слухняний буду і зроблю я все, що скажете мені, чи ти, чи брат наш Володар! — відповів Давид.

Сліпець задумався.

— Добре! — каже сліпець. — Присиш ти мене „Прости” — продовжав сліпець по хвилині. — Та не в „прошу” — тут діло, не в тому, чи підемо одним шляхом, чи ні? На минуле впала невидна заслона забуття. Куймо теперішність, биймося за завтра. Будемо далі жити в зго-

ді — значить: простили ми собі; розсваримося знову — значить: нічого й прощати.

— Все розумію, брате — відповів Давид — і все обіцєю тобі. Сліпий ти, брате, не бачиш світла сонця, та бачиш краще невидиме, як ми видячі всі разом. Обіцєю тобі. І послух обіцєю тобі і обіцєю побороти в своїй душі все, що підле та гидке; я все зроблю, що скажеш, і все слухняний буду слову, що ти мені розкажеш. Я твій думками і своїми ділами.

— Обіцяєш відродитися? Найперше треба вмерти, забути все давнє. Весна щоб була — найперше мусить бути осінь та зима, все мусить завмерти. Ось так і з людиною. І я, мій брате, знищив усе давнє.

В кімнаті було тихо. Крізь відчинене вікно заглядало сонце. Було тихо, помалу, повагом падали тихі слова сліпця, тільки між тими словами стелився вриваний плач нещасного Давида.

IV.

Князь Володар був здивований, що зустріча осліпленого брата з Давидом перейшла без великих бур. Правда, було йому дивно. Давид не вмів ніколи тримати інших у ладі і послусі й сам не був ніколи слухняний, а все виносив на перше місце своє „я”. Він був усе сварливий, віроломний, не знав загального добра, а тільки своє особисте. Той самий Давид став нині нагло смирний, як ягня, слухняний, як добра дитина. Володар був вдоволений, що справу вже поладнано, та одночасно й рішив у думці: Давида треба кріпко тримати в руці, а то знов може перескочити в давне так само скоро, як і нині. Та спішно було князеві і, не чекаючи кінця розмови сліпця з Давидом, виглянув князь у двері до сусідньої кімнати. Сиділа там його княгиня й княгиня Давидова. Ця остання глянула на князя допитливим зором.

— Все добре! — відповів князь Володар, ступаючи в кімнату. — Вчорашні вороги сидять нині разом і як найліпші приятелі розмовляють.

— Слава тобі, Боже! — зідхнула своїм звичаєм княгиня Давидова.

Князь звернувся до своєї княгині і промовив:

— Княгине, коли вже маєш все готове, іди й проси всіх до трапези.

— Готове вже давно, жду тільки на наказ.

— Проси ж князів і дружинники нехай заходять, у нас досить ще праці.

Ввійшла княгиня в світлицю, де сиділи два нові приятелі, навхрест зложила руки, і віддаючи князям поклін, промовила:

— Застелені столи, просимо. Тільки не дивуйся, любий гостю, княже Давиде, що гостина не буде така, як варто було її урядити своєму гостеві, як ти. Тому прости. Війна та й гді. Обіцявся мій князь піти на великі лови, та діла не дали, тому ще раз прошу: прости.

— Вскую печалишся, жено? — спитав сліпий князь, а до Давида каже: — Це брате, я чую від братової перед кожним обідом, полуденком і вечерею такі предисловія, потім столи аж угинаються.

— Не слухай, князю, Василька — промовила знов княгиня, тримаючи руки зложені навхрест і віддаючи Давидові поклін. — Брат Василько все був ласкавий до мене. Щераз прошу, прости.

— Чи я прошу? — відповів Давид. — Не тільки що прошу, а ще й завидую я вам усім тут у Перемишлі, не з лукавого, а щирого серця. Ви в своїй власній хаті, на своїй землі. Яке це щастя — ви й не знаєте самі, бо маєте його, та знаю оце я, що вже його втратив. Який мир і спокій і погода княжить у ваших теремах!

— Ласкавий дуже ти для нас! — відповіла княгиня і знов зложила руки навхрест і віддала поклін.

— Не ласкавий я, княгине, а правду щирю я кажу.

— Дякую сердечно, дай Боже і тобі, княже, в найкоротшому часі бути в своїм власнім дворі, на своїй рідній землі.

Князь Давид Ігоревич подякував за бажання, звернувся до сліпого князя і просив:

— Позволь, Васильку, що до обіду проведе тебе не отрок, а отроком буду нині я.

Княгиня Давидова гляділа великими очима в двері й сама не вірила своїм очам, як побачила, що її князь веде сліпця попід руку. Княгиня встала скоро з місця

і підійшла до сліпця, повна поваги й пошани до страдальця.

Сліпець положив руку на її голову, а коли почув, що вона плаче, промовив:

— Життя тяжке, княгине, і тяжко побиває нас, та ми кріпімся духом, бодрімося й вірмо у гарніше завтра.

— Коли ж кінець тим мукам та стражданням? — крізь сльози питалась волинська княгиня.

— Кріпімся!

Дай спокій, Маріє — просив князь Давид жінку. — Тобі знову зібрався на плач, а це ж не ялося княгині плакати між людьми.

— Багацько не ялося, а ми це робимо. О, Господи, прости.

В ідальню сходилися тимчасом гості з гридниці. Перший увійшов перемиський єпископ Іван, високий мужчина з погідними, веселими очима; ішов великими кроками, при чому трусилася його довга сива борода по великому золотому хресті на грудях. Віддав хвалу Всевишньому, а потім, навхрест рамен цілуючися, вітався з князями.

— Велика премудрість Господня, що благословила твій прихід до нас, княже — промовив єпископ до князя Давида.

— Благословенне хай буде його імя святе! — відповів сумирно князь Давид.

— Це вже давно треба було до нас, чого ж сидіти в латинян? А що там угри? Не чув про них нічого, княже, в Польщі?

— Збирають, чути, свої сили, а в Польщі вірять всі, що в бої угри переможуть.

— Розуміється, вони цього хотіли б, та щастя оце наше, що крім волі й гарячих бажань Польщі над нами ще Всевишній.

— А на нашому чолі стоїть князь Володар, не їм встояти в бої проти нього! — запалювався Давид.

— Розуміється — продовжав єпископ. — Великі прогрішення тяжать на душі угорського короля Кольмана, велика гординя засіла в його душу, а Всевишній хоче його покарати за оці гріхи і дав під руку нашого князя. А цей уже його навчить! Не так, князю?

— Стараюся, — відповів усміхаючися князь Володар. — Тішить мене, що вірите в нашу перемогу, бо тверда віра це вже половина перемоги, це половина кожного діла. Але не забуваймо, що й другу половину треба нам зробити. Одною лавою треба стати. Одною лавою! Крім цього, знаєте самі, як це тяжко навчити людей найпростіших річей, як це тяжко людям зрозуміти ті найпростіші речі! Одною лавою! Єпископ наш повинен священників цього вчити, щоб вони це зрозуміли і день-у-день учили по церквах. Я вже вчу цього всього дружини свою, щоб у тіло, в кість і кров увійшло, щоб із почуттям оцим уже родилося дитя. Сильніші наші груди за городові кріпкі стіни.

— Учив я цього досі і далі вчитиму — відповів єпископ. — Моя наука тепер буде легша і рясніші принесе вона плоди, бо примір добрий на очах усіх. А ще коли б так і всі князі!

Тимчасом входили в їдальню дружинники трьох князів, що вже давно зібралися, та не хотіли перебивати князям, знаючи, що між ними буде мова, якої не треба кожному слухати. Входили щолиш тепер, припрошуючися в дверях.

Перший увійшов низенький, грубенький боярин у густо вишиваній сорочці, підперезаний золотом вибиваним ременем, з якого звисали ретязі, а на них висіли золоті ключі. Чоботи мав на собі червоні сапьянові. Та не так звертав цей боярин на себе увагу своїми чобітьми та своїм вибиваним ременем, ні своєю сорочкою, як своїм чолом високим, мудрим.

— Оце мій воевода і печатник на ізгойстві пан Костянтин Всеволозький — представляв князь Давид свого воеводу. — Розумний чоловік і, ніде правди діти, він перший піддав мені думку не сидіти дурно в ляхів, а годитися з тобою, брате — говорив князь Давид до Володаря. А вже коли прийшла вістка, що угрин іде проти тебе, брате, він переконав мене. І нині, як ми стаємо одною лавою, це заслуга мого воеводи.

— Я радив тільки — відповів скромно волинський воевода. — Мою раду ласкавий був послухати мій князь. Значить, його заслуга більша в тому.

— Це добре сказано! Бо скільки разів ми радимо комусь розумно та на його добро, а він не слухає! Послухав брат Давид — значить його заслуга в тому — докинув князь Володар.

За волинським боярином увійшов високий рослий мужчина; ступав випростований, але так гостро, що аж долівка вгиналася.

— Це пан Кужіль, теребовельський воевода — знакомив перемиський князь.

— Ага! це той? — спитав князь Давид, міряючи теребовельського воеводу від голови до стіп. — А мені казали, що воевода Кужіль маленький собі ростом.

— Колись був і маленький — відповів грубим басом, сміючися теребовельський воевода.

— Перед двома літами багацько крові напсував ти мені, пане воеводо!

— Не я це, господине — відповів сумирно воевода.

— А хто ж? Це ж ти із своїми комонниками пустошив мої села й городи!

— Я смирний, тихий як мале ягня, хоч ростом я високий. Я й малої дитини не доторкнувся, але тоді наказав мені князь Володар, щоб я пустошив та щоб бив. А я все був слухняний...

— А нині я тобі кажу, пане воеводо, щоб ти бив,

безпощадно бив у бою угрина! — обертав у жарт прикрі спомини волинський князь.

— Я все слухняний і буду бити, що є сил, а надто, що це вже наказав мені і мій князь, — відповів теробовельський воевода і зігнувся майже в пояс, віддаючи князеві поклін.

— Пореєнко — представляв князь Володар другого теробовельського боярина, що стояв перед князем молодий, стрункий, гарний.

— Про цього я не чув іще, це син старого Порея? — спитав князь Давид.

— Перед двома роками і він був під Буськом і Всеволожем і Володимиром, але тоді він щобиш учився бити, тепер він уже трохи вміє, не зробить уже стиду ні батькові, ні князеві.

За теробовельськими входили перемиські. Перший увійшов воевода Петро, високий муж, спокійний та поважний. Голова біла, як облита молоком. Відколи воеводу памятали, він завжди був сивий. Його називали й Мельником, бо питають не раз старого воеводу, відки це узяв він таке гарне біле волосся, а воевода відповідав: „Я був в однім млині, посварився з мельником, а той мене й обсипав клятою мукою, що й донині не відмиюся”. Голову тримав воевода трошки похило, а ліве око жмурив він шохвилини. Це колись у бою зачепила його попід око стріла, але воевода усе толкував, як його питали: Це ще замолоду дивився я за дівчатами й одна мене вкусила..

— Мій воевода комонників Петро, — знайомив князь Володар Давида Ігоревича із своїм воеводою.

— Ага! Це знов тэй, що зайшов мене під Буськом іззаду. Майстерно зайшов ти нас тоді, пане воеводо, — вітався князь Давид Ігоревич.

— Часом воно вдасться — відповів воевода, моргаючи оком.

— Дай тобі Боже, щоб і в бою з угрином тобі вдалося те саме!

— Як князь Володар накаже, то й спробуємо.

— Самих добрих знайомих стрічаєш нині, брате! — зажартував князь Володар.

— Цур йому! І самому тепер мені дивно, чого це ми воювали між собою — відповів, здвигаючи раменами князь Давид.

— Є в житті дороги, якими мусимо йти на те тільки, щоб побачити, що вони нікуди не ведуть, а тоді вже піти доброю дорогою, — промовив князь Володар.

— Або й знов блукати! — докинув князь Давид.

— І це буває, тяжким блуканням доходимо до правди. Не блукає тільки той, хто загалом не ходить, так само як і з коня ніколи не впаде тільки той, хто ніколи на нього не сідає.

В світлицю увійшов низенький, худорлявий боярин. Лице мав худощаве і з лица годі було розпізнати, чи має він тридцять, чи вже сорок, чи може й більше літ. Увійшов і віддав князям до пояса поклін.

— Воевода моїх лучників Гострая Стріла.

Воевода склонився вдруге в пояс.

— Пане воеводо, а де твій лук, де твоя тула? — спитав князь Володар.

— Лишив у княжій грідниці.

— Мій пан воевода завжди носить на плечах лук і тулу повну гострих стріл, щоб завжди бути готовим до бою. Про нього говорять, що з луком і тулою повною гострих стріл він і вродився з лона матері — вияснивав князь Володар.

— Моя мати того не казала, а я знов не памятаю — відповів низький воевода. — Але що в житті завжди треба бути готовим до бою — це добре я вже знаю. І знаю й те, що тільки той, що напнятий має лук до стрілу, живе в спокою.

— Ми були в поході і я побачив, як пан воевода Гострая Стріла спочиває, положиши лук під голову — докинув, сміючися, воевода Петро.

— На те відповів би я щось, та жартувати будемо вже по бої — промовив низький воевода і, звертаючись до князя, каже: — Ідучи сюди, стрінув я послів Кольмана.

— Посли Кольмана? — спитав здивований князь Володар. — Більш як певно, що це не послі, а розвідка.

— Ясна річ, — відповів воевода Гострая Стріла. Словами не маємо вже що з Кольманом гворити, а гострими стрілами.

— І мечами! — докинув воевода Петро.

— І гострими копіями! — докинув знов воевода Кужіль. — Ти, пане воеводо, Гострая Стріла, усе хвалиш свої гострі стріли, немов би інша зброя в часі війни не віддавала прислуг.

— Майбутнє наше тільки в піхоті, гострих стрілах і мечях — відповів низький воевода, а до князя промовив: — Я велів на воротах стримати послів, а тимчасом післав до осмника Павла, щоб ними заопікувався. В цій справі й печатник наш зараз тут буде.

— Я б тих послів убив! — гарячився теребовельський воевода Кужіль.

— Послів затримати, а там побачимо — промовив князь Володар. — А поки що сідаймо до трапези. Княгине, проси сідати гостей, а ти, єпископе, благослови трапезу.

V.

Поблагословив єпископ трапезу й гості засіли. На першому місці посадили князя Давида Ігоревича, що відпрошувався від тієї чести, але пізніше таки сів. І його княгиню прошено, щоб тут сіла, та вона воліла сидіти на покуті враз із перемиською княгиною. Біля Давида сидів по лівій сліпий князь, по правій Володар, а далі єпископ Іван і дружинники всіх трьох князів, і княгиня Давида Ігоревича; і княгиня Володарева. Сиділа тут і Анна, молода княжна, донька перемиського князя. В синю одіж була нині одягнена й скидалася на синю волошку між достиглим колосистим житом — старим лицарством.

Щолиш вони засіли й спожили страв, як князь Володар моргнув на стільника і той велів отрокам наповнити золоті пугарі вином. Взяв у руку Володар золотий пугар, встав з місця і таке промовив слово:

— До тебе пю, брате мій, Давиде Ігоревичу. Колись давно були ми друзями й щирими приятелями, потім лютьими ворогами, воювали із собою на життя і смерть. Нині не тільки, що відновили ми давню любов і приязнь, але віднині одна наша доля. Здобуду я перемогу над угрином, значить: здобув її й ти, програю я — програв її й ти.

І князь надпив вино з золотої чаші й подав решту Давидові.

— Брате Давиде, хай Бог дасть тобі здоров'я і дозволить вернутися домів!

Давид Ігоревич випив надпите вино до дна.

— Так, це я добре знаю, що віднині одна наша доля. Брате Володарю і ти, брате Васильку, хай Бог дасть вам здоров'я, перемогу над угрином і все, чого серця ваші бажають.

— Дай Боже, дай Боже! — загула дружина.

Давид Ігоревич усе ще стояв із золотим пугарем у руці.

— Перед Всевишнім Богом і перед святими іконами, що ось по стінах висять, і перед тобою, брате мій, Васильку — і він віддав сліпому князеві глибокий поклін — і перед тобою, брате Володарю — і він віддав Володареві глибокий поклін — і перед тобою, боголюбивий отче Йване — і знову він кланявся до єпископа, — і перед вами, чесна дружино обох моїх братів, сповідаюся нині, грішну свою душу хочу облегшити — промовив серед безмежної тиші князь Давид.

По хвилині говорив далі:

— Перед тобою, брате мій Васильку, найперше сповідаюся, бо вельми прогрішився я перед тобою. Право кривавої пімсти маеш проти мене, право кривавої пімсти має і твій брат Володар на мене, але ви оба не користуєте з того права, ви оба прийняли мене між себе, як блудного сина, прийняли і ось садовите мене між себе до спільної трапези. Своєю добротою розбили ви мою гординю і я каюся оце своїх гріхів. Я прийшов оце до тебе, брате Васильку, і слугою, отроком твоїм буду, щоб хоч частинно спокутувати гріхи. Так мені, Боже, поможи в святій Трійці нині, присно і во віки віків.

— І перед вами сповідаюся, панове дружинники, і всі ви, люди перемиської й теробовельської землі. Прогрішився я головню перед теробовельцями, що осліпив вам князя, що вів з вами війни, в яких погинув не один

із ваших близьких. Сповідуюся оце перед вами з гріхів своїх винних і невинних і прошу вас усіх, простіть мене, а я добрими ділами у мирі і в війні хочу спокутувати свої гріхи, так мені, Боже, поможи в святій своїй Трійці і нині і присно і во віки віков амінь. — І бився кулаком у груди і кланявся до них усіх.

— Я тобі простив — відповів сліпий князь, повстаючи з місця — так мені, Боже, поможи в святій Трійці. Я тобі простив і серце моє повне втіхи, як серце батька, що до нього вернувся блудний син. Тим сином радувався батько більше, як іншими синами. Так нині й я, вір мені, Давиде, тішуся тобою більше, як рідним моїм братом Володарем.

І князь Володар прощав йому все і княжа дружина прощала йому все.

— Дякую вам — відповів Давид, знову кланяючись на всі сторони, й додав: — Не був би я справедливий сам супроти себе, коли б не сказав іще й того, що не сам завинив я в тому горю; пхнув мене той самий, що й угрів наслав оце на вас. Його імени я й не всилі вимовити спокійно. Це той Ірод, що ввічі був моїм щирим другом, а позавічі прелютим ворогом; що ввічі мене лобзав, а ніж гострив за спиною моєю, це той, що сам до злочину мене підмовив, сам злочин зробив зі мною, а потім карав мене, ще й землі всі забрав мені.

— Твоя правда, Давиде, — промовив сліпець, — сам я це найкраще знаю. Знаю, хто попросив мене в свій княжий двір у Києві. Але признаєш і те мені, Давиде, що другів вибираємо самі. Вина твоя, Давиде, що твоїм другом став саме він. І коли нині сповідаєшся своїх гріхів, сповідайся ти й гріха того, що злих другів вибирав собі.

— Твоя правда, брате, і цього каюся і сповідаюся — відповів князь Давид. — Винен я і цьому. Великий це дар уміти пізнавати людей, та я — не маю цього. Чи винен

тому я — не знаю. Та знаю тільки одне, що завжди чомусь усе, що підле, глупе, злохитне і низьке — до мене збирається. Ах, багацько розказав би я про те, як облягав мене Святополк і як мої городяни, а головню ті всі, що на них я числив найбільше, — зрадили мене. Не маю, брате, дару людей пізнавати!

— Вміти людей пізнати і правити людьми — це майже те саме! — промовив Володар.

— Це те саме і ось тому й пропав я, брате — зідхнув Давид Ігоревич.

— Господь ласкав іще. Господь ласкав — промовив сліпий князь, а за ним повторили з усіх сторін: — Господь іще ласкав!

В той час отворились двері і два отроки внесли на великому підносі велике печене порося, все облите чорним сосом, зробленим із спаленої соломи. Виглядало як дикун, що вибіг із ліса і спокійно положився на піднос, щоб сюди його внесли. Княжий сміхун захрунькав. Паця лежало на столі.

— Прошу, гостіться — припрошувала княгиня. Чим хата багата, тим і рада.

— Гарна штука! Оце дике? — спитав князь Давид.

— Домашне, та мій кухар, майстер над майстрами, вміє його почорнити. Пробуй, княже, а побачиш, яку смачну юшку зробив він до нього. Просимо, зачинай — припрошувала княгиня.

Князь Давид Ігоревич устав і, одною рукою притримуючи ногу поросяти, зачав краяти ножом.

— Аж шкода краяти, така красота!

— А знаєш, княже, що я чув, бувши перед місяцем у купецьких ділах у Царгороді? — промовив з-поміж гостей перемиський купець Іван. — Отже чув я таку дуже дивну новину. На царському дворі в Царгороді знайшлася одна княгиня, що не хотіла брати мяса своїми власними пальцями.

— А чим? — спитав здивований князь Володар.

— Не хотіла брата мяса і загалом густої страви пальцями, а веліла собі зробити із золота малі вилки, такі самі, як у нас уживають до сіна, але маленькі. Одною рукою тримала вона отже оці золоті вилки і тими вилками притримувала мясо, а в другій мала ніж і так краяла, а вкрайне несла потім вилками в рот.

— І не вколочася? Не пробила собі язика? — спитав здивовано князь Давид Ігоревич.

— Про те я вже не чув. Але видно навчилася так їсти і вже не скалічилася — відповів купець.

— Ну й видумали таке, — докинув хтось із гостей.

Князь Давид Ігоревич урізав тимчасом кусень мяса й заїдав. За ним краяли й інші, брали в руки й їли, попиваючи вином. Єпископ розговорився й нарікав на Грецію.

— В Греції багацько не по-божому. Ось такі театри. Сотворив Господь чоловіка на свій образ і своє подобіє, а скоморох замастить Божий образ і Боже подобіє всякою гидотою й веселить людей. На жаль і на Русь прийшов театр і погані скоморошині лица, а люди величають їх, забуваючи при тому Бога.

Князь Володар сидів задуманий.

У гридниці збиралися тимчасом дружинники, старшини з полків, що стояли під Перемишлем готіві в бій. І з княжої гридниці доходив гамір у княжу столову. Почув цей гамір князь Володар, повстав із місця і каже:

— Оставмо театр і скоморохів і розмову про них на інший час, хоч скажу правду, люблю скоморохів і їх лицарські пісні про лицарські бої. Лишімо й греків із їх золотими вилками та йдемо до нашого діла. Може й не повинен господар перший уставати від стола, та ось до мене все сходиться дружина думати думу по-старому звичаю враз із сходом сонця. Та нині прийшов ти до мене, брате, і дружині велів я прийти по обіді. Чую, що

вона вже зійшлася до грідниці й гаморить. Тому й підемо поміж неї й тебе, брате, прошу поміж нас. А покищо випемо востанне. Завтра половини з нас не буде вже в Перемишлі і вже не так швидко зійдемося разом і не одна буйна голова злетить до тижня з буйних пліч. Напиймося востанне! Першу чарку пив я на здоровя нового друга і союзника брата Давида, а цю останню пю на здоровя другого друга.

Князь урвав на хвилинку. Всі були певні, що він питиме на здоровля свого сліпого брата, якого дуже любив. Але князь підняв угору свій блискучий меч.

— На меч випемо! Бо доки меч у наших руках, доти ми вільні! Інші народи хай кохають золото, срібло та багатство, я ж люблю одне залізо, воно дає волю й багатство. І нині найважніший у нас меч — він один оборонить нашу волю! І на лук я ще пю, бо й лук віддав нам уже нераз велику прислугу і в бої, він знову нам допоможе. Та меч таки найважніший! На гострий меч, оця моя чарка!

— На меч, на меч! — загула дружина і вгору підняла мечі, залізні, гострі, обосічні.

— На меч! До тижня може не один із нас уже ляже головою!

— Тепер думати думу, — кінчив князь — сонце вже високо піднялося вгору.

VI.

Княгиня Давида Ігоровича сиділа з перемиською княгинею в кінці стола й розказувала про своє горе. Як тяжко жилося в часі облоги Володимира Волинського, як тяжко було розставатися з домом, з своїм господарством!

— Княгине, це все минеться й перейде, як усе переходить на світі — потішала перемиська княгиня.

— Минеться, — напевно минеться, але й нас тоді уже не буде! О, Господи!

Але потім зійшла розмова на дітей.

— Гарну маеш доню, сестро. Чорне волосся й сині очі — це рідко впарі ходить. Не одному лицареві повернулася вже певно голова, защеміло серце — шептала волинська княгиня перемиській.

— Господь ласкавий, — відповіла, усміхаючися, перемиська княгиня.

— Весілля вже певно за плечима?

— Ніби так, ніби й ні — значливо відповіла перемиська княгиня.

— Ні, ні! — заперечувала княжна Анна, що сиділа біля мами. Вона вся почервоніла й заперечувала головою: — Ні, ні, до весілля ще далеко!

— Але ж, Анночко, чого ж це так кажеш? — питала мати.

— Я ж і не бачила ще його, усяке може бути...

— А з ким? — питала тихо волинська княгиня.

— Це все ще в великій тайні. Цього року, як сніги стопилися, були в нас послы князя Володимира Мономаха. Через них і переказував переяславський князь — княгиня шептала тихо, немов боялася, щоб хто не підслухав — Володимир Мономах, що грецький цар бажає сватати нашу Анночку для свого сина Луки.

— Грецький цар? — спитала шепотом княгиня Давидова.

— Грецький цар — повторила так само шепотом перемиська княгиня.

— А відки ж відомості в нього, що в вас така донька? До Греції від вас же далеко!

— Не скажу, не знаю, та переказував князь Мономах, що до грецького царя дійшли вісті про битву на Рожному полі, що ось то наші здобули перемогу і з нами він бажає подружитися. Крім того — казали послы — дійшла вістка й про те, що наша Анночка виросла нівроку, і ось задумав цар післати своїх сватів. Значить, як я оце казала: ніби воно так, ніби ще й нічого. Ніби так, бо може прийдуть свати й весілля ось-ось за плечима, а ніби ще й нічого, бо ось іде війна, а та вкорочує життя людей і вивертає всі задуми й діла. Всяко може бути.

— Ой, так-так! Тяжкі переживаємо часи! Не від нас залежала хвилина наших народин. Одні люди родяться у тихий, мирний час, і весь їх вік пливе сумирно, в щасті, а нам судила доля вродитися у час кривавих боїв, у час нещастя і скитання. А що відповіли послам? Щоб грецький цар слав послів-сватів у Перемишль?

— Ми відповіли, що донька ще не засватана, вільна, а прийдуть послы-свати, то й раді ми сватам, а там побачимо. Про царенка Луку переказував Мономах, що це лицар, розумний, благородний і багатий.

— Буде грецьким царем той Лука? — питала далі волинська княгиня.

— Царем стане його старший брат, а він по ньому.
— Охо-хо-хо! — зідхнула тяжко волинська княгиня.
— Хто зна, чи з того щось буде...? — докинула молодода княжна. — Я ще й не бачила його і він мене не бачив. Побачить, може ще й роздумається. Усяке може бути.

— Вірмо, що все буде добре, — потішала мати.
— Охо-хо-хо! — зідхала далі волинська княгиня.
...І пощо мама розказує це все? — думала княжна Анна. — Волинська княгиня така пригноблена, прибита своїм нещастям, горем, що чуже щастя дразнить її, виводить з рівноваги. Автім, і поправді, хто зна, чи з того що буде? Вона не бачила, не знає ще його...

Князь Володар увійшов тимчасом у гридницю, пускаючи перед собою князя Давида Ігоревича. За ним увели сліпого князя, що хоч сам нездатний у бій, хотів думати думу з усіми, послухати їх і порадити їм з давнього свого досвіду.

Довкруги гридниці сиділи вже на лавах дружинники. Ті, що не містилися на лавах, стояли при входових дверях. Князь увійшов і затихла гридниця. Князь привітав усіх, а потім став казати, пощо їх скликав.

Найперше говорив про приявного князя Давида Ігоревича. Пригадував, що ось перед двома літами воювали вони на смерть і життя з князем Давидом Ігоревичем. І ніхто тоді й не міг сподіватися, що може прийде хвилинка, коли князь Давид Ігоревич не тільки буде гостем у Перемишлі, а ще й союзником стане з ними всіми в їх гридниці, на воєнну пораду. Але ця несподівана хвилинка прийшла, як приходять багацько несподіванок у світі. Після цього просив князь Володар свою дружину, щоб слухала брата Давида Ігоревича і віддавала йому честь та пошану.

— Віддавайте йому честь, як моему братові, а його дружину, що прибула з ним разом, йому вірна аж до

смерти, шануйте як самі себе. Не робіть їй пакости, а все допоможіть і поступайте так, щоб вона почувалася, як у себе дома.

Щойно після цього сів Володар на своєму престолі і просив князя Давида Ігоревича і брата Василька, щоб сіли біля нього. Сіла й дружина. І знову говорив князь Володар. Він думав лишитись у Перемишлі ще пару днів, щоб полагодити найпильніші справи. Завтра рано вирушали в гори до границі полки під проводом воеводи Петра. Ішов з цими полками й Володарів син Ростислав. Ішов перший раз у бій.

— Готовий, сину? — спитав князь Ростислава.

— Готов! — відповів живо юнак яких сімнадцяти років.

— Підеш під рукою пана воеводи Петра. Пане воеводо, Петре, і ти вже готов?

— Чи я вже готов? — замість відповіді спитав старий воевода, прижмурюючи ліве око. — Хоч би й зараз готов до бою, — хоч сказавши правду — не дуже то й рад, що кажеш, княже, йти з наймолодшими.

— Не радий? Може не слухають тебе? — спитав князь.

— Не слухають мене? — і старий кліпав живо лівим оком. — Не слухають мене? Ну, хай би спробував котрий, хоч боярин, а хоч і княжий син!

— Чому ж то ти не радий? — спитав князь, усміхаючися, бо любив старого за його правду та завзяття.

— Чому я не радий? Бо молоді йдуть дуже скоро в бій, та ще скорше з нього утікають. Ось недавно на Рожному полі пішли на лівому крилі найперше двадцятилітні в бій. Скоро вони йшли, та кожний з них лишив дома молоденьку жінку, або ще дівчину. Ой скоро вони йшли у бій, та ще скорше не витримали бою. Тоді післяв ти, княже, старших, що дома лишили дітей. Ті йшли вже поволіше, але й ті не витримали бою. Аж пішли вкінці

п'ятдесятилітні. Ці йшли поволі в бій, та як вже станули проти ворогів, із бою не вступилися. От чому я радше веду старих до бою!

— Це все я знаю — промовив князь. — Знаю, що молоді буйні, тому над ними наставив я тебе, пане воеводо, Петре, щоб молодий вогонь і твоє знання зіллялися в одне.

— Або то можливе? — запитав старий.

— Навчиш їх ладу та порядку і послух зацепиш у їх серця. І сина свого Ростислава з тобою шлю я, пане воеводо. З тобою шлю, бо знаю твою правду і твою тверду руку. Кажу ж тобі: не княжий син він у тебе, а воїн, як кожний інший.

— А хто ж казав, що ні? — запитав старий.

— Готов отже, пане воеводо? — спитав князь іще раз.

— Готов! — відповів Петро.

— За воеводою Петром піде теребовельський воевода Кужіль — промовив князь і вчислював далі, котрі частини йдуть, а котрі мають бути готові і коли вирушають в поле. Скінчивши оце, промовив:

— Завтра вирушають в поле молоді, готові стоять дальші полки мого брата Василька і мої і брата Давида Ігоровича. І город наш Перемишль вже укріплений, та мимо всього не скажу я ще, що ми вже готові.

— Правда — говорив князь по хвилині — отут у GRIDНИЦІ чув я вже нераз, що ми рознесемо, розібемо ворогів, та я не чув іще, як і де це має статися, як і де це станеться напевно. Нераз я чув отут у GRIDНИЦІ, що йдемо в поле проти ворога, а не вдасться нам у полі, тоді замкнемося у город і хай нас здобуває. Та не забуваймо ми того, що замкнений город — уже половина програної війни. Не забуваймо ми того, що в замкненому городі проти нас воює не тільки Кольман, а ще й його союзник: час, і другий, ще грізніший: голод; і скільки б ми

запасів не набрали в город, то коли день-у-день будемо готове споживати, нового ж не привозити, — з часом вичерпаємо все.

— Ми в поле йдемо! Вже завтра молоді виходять в поле — промовив воевода Кужіль.

— Не знаєш ще всієї думки — йому на те Петро воевода.

— І я це чув, що йдемо в поле — промовив князь. — Та не чув я того виразно й рішуче, що в полі, тільки в полі, мусимо розбити ворогів! А чув я ще й надію, що як не піде — мовляв — у полі, ми город іще маємо. Боюся дуже, що ця надія на наш город ослабить увесь запал. Нема у нас города, а є одне поле і тільки в тому полі нам розбити ворогів!

Князь замовк на хвилину, наче надумувався, потім говорив далі:

— Нема города! Одне тільки поле, наш розум і відвага! Це наш закон і наш наказ неблаганний, що сам я ще готов спалити увесь город, щоб ми вже в ньому не бачили рятунку. Бо ворог лютий, веде великі сили, тому на город не маймо вже надій!

Гридниця мовчала. Чекали всі, що далі скаже князь.

— Я сказав — промовив князь далі — що мусимо розбити ворогів у широкому полі. Не час ще нині і не пора, щоб я виявляв вам усі мої задуми, що вже довго ворущать мій ум, над якими вже довго працює моя думка і думка мого брата Василька і ще декого з вас. Одне скажу нині: найважнішою частиною моїх військ, серцем моєї оборони, не буде наш город, ні високі його стіни, а тугий лук. Тому я вже давно побиваюся, щоб лучників було у нас найбільше, щоб мали як найбільші запаси гострих стріл, бо в бою прийде хвилинка, що стрілами сипатимемо як дощем, що стрілами затемнимо ясне сонце і з дня зробимо темну ніч. Тому, пане воеводо

Гострая Стріло, пригадую тобі: тугі луки й безмежні запаси гострих стріл!

Покивав головою воевода Гострая Стріла і відповів князеві оце слово:

— Твоє бажання, княже, знаю вже й давно в мене нема ні іншої праці, ні іншої журби, як тільки, щоб зібрати як найбільше лучників. І стріли тешуть майстри наші без перерви день-у-день, кують їх ковалі і щодня повні вози привозять їх у город. І полки мої день-у-день правляють.

— Добре, — відповів князь. — Ще нині піду з тобою, пане воеводо, оглянути склади, а завтра по відході наймолодшої дружини огляну твоїх лучників.

По хвилині промовив:

— Я вже говорив вам, що мені треба ще й половців. Треба мені комонників половецьких. Правда, і в нас є комонники, та наша земля вже порита плугом, а наші комонники вже тяжкі, як та рука, що веде чепіги плуга. Мені ж до бою треба легких, що з коня не злязять, а весь вік проводять на коні. Таких не родить уже зорана земля. Їх родить тільки один широкий степ. Із вітром летять вони в здогін, при тому стріляють з луків та ще й як! І кінь летить під ним і ціль йому втікає, а він поцілить однаково, як коли б обое стояли твердо на одному місці. Ось таких мені треба на зачіпку угрів. Як знаєте, я вже вислав послів до хана Боняка, що кочує на долішньому Дністрі й Пруті, й хан Боняк обіцяв прийти сюди. І вже нині він тут повинен бути. Та широка вдача половецька! Обіцяв, та слова не додержав. Тому думаю таки завтра рано вислати знов послів у степ, щоб привели як найскорше хана Боняка.

— Правда! Правда! — промовив Давид. — Найважніша причина втрати мого города й моєї батьківщини, це те, що я надіявся на город, на його стіни — а не на людську грудь! В часі облоги закрався в город го-

лод і сварня і довга тривога й нудьга. Тому й навчений уже досвідом признаю за тобою, брате Володарю, правду і дуже радується моє серце, що й ти прийшов до тієї думки. В поле і тільки в поле! Коли ж для цього потреба нам половців, то ясна річ, що треба йти по них. Кому ж тут іти? Кожний із вас — я бачу — має тепер багацько усякого діла, тому позволь, брате Володарю, щоб я пішов твоїм послом у широкий степ. Я піду завтра, оставляючи свою челядь і дружину в тебе. Людей візьму своїх, та буде воно добре, коли підуть зі мною і твої, може хто з тих, що вже раз були в хана Боняка, що знають уже шлях і місце й поведінку ханів половецьких.

— Дякую, брате, як хочеш, то йди. Людей тобі додаю. Коли ж будеш уже готовий? — питався Володар.

— Хочби й завтра рано.

— Добре, брате, нині ввечір ми ще й обговоримо діло.

При кінці піднявся сліпий князь. Стукнув костуром, яким підпирався, по землі. Всі очі звернулися на нього, а він стояв неперушно, опертий на костур і ніби дивився на них усіх. І це промовив слово. Говорив тихо, та виразно.

— Як зачувати, угорський король тяжке збирає військо, вже нині буде пороки й метавки, щоб уже з готовими перейти сюди. Він числить на облогу Перемішля, але власне тому ми йдемо в поле, щоб розбити його задуми. Розбиті задуми — розбитий тим самим і ворог. А тільки присягнуть, що тут нічого ви не чули. А хто вас запитає, ви все кажіть: „Кріпкий наш город, кріпкі його стіни, до смерти боронимо його!” Найперше треба вбити духа ворогів. Присягнуть!

— Присягаємо! — загула повна гридниця.

VII.

— Тепер приймемо послів — промовив князь.

До княжого престола підійшов мужчина низького росту, худощавий, як воевода Гострая Стріла, а тільки хитріший з лица та очей і ніс мав піддертий догори. Це був княжий осмник, поліційний княжий урядовець. Про нього говорив не раз князь жартома: „Як би я мав пса з таким добрим нюхом, як ти маєш, пане осмнику, то дав би я за нього п'ять пар волів тучених та ще й гривень сто золотих”. Оцей то осмник усміхнувся тепер до князя і каже:

— Заки приймеш, господине, послів, позволь, що вперед подам тобі звіт, що розвідався я цікавого про цих не послів, а розвідчиків.

— Кажи — промовив князь.

— Повідомлено мене, що підозрілі послі прийшли в княжий двір. Зібрався я і йду. Іду вгору в город, аж глип, проти мене йде угрин, отрок. Вже з города ішов. Дивлюся я на нього і вже десь його я бачив. Пошила постать, волосся кучеряве й мутні очі. Віддав він мені честь і далі спішить швидко, та я його затримав.

— Чекай — кажу — угрине, вже десь то бачив я тебе!

— Так, пане — каже він, — ви бачили вже мене. Я з Ряшева.

— З Ряшева? — мало я не крикнув. — Невже ж це ти той самий, що я тебе судив? — А це в Ряшеві зло-

вили ми були одного, що все доносив ляхам. Це було тому літ пять, за цей час він уже підріс, уже борода й вус вирости йому й тому я не міг відразу його пізнати. Та нечиста була в нього совість, бо відразу він мені й каже:

— Так, ви судили мене в Ряшеві, та я втік до ляхів, але там було мені зле і я перейшов до угрів.

— До угрів? — питаю я. — А що ж ти робиш тепер у них?

— Я все розкажу — каже він — і зраджу тайну не одну я вам, а тільки слухайте мене. Я знаю Перемишль і інші руські городи й тому взяли мене угри з собою. Та я не зраджую своїх, кленуся живим Богом, я тільки угрів обманюю, бо думаю таке: довідаюся багацько тайн від них і своїм принесу.

— Добре робиш — кажу дурневі — за те тебе нагороджу, а покищо скажи, хто це приїхав послом і чого він хоче тепер, як сам Кольоман війною йде на нас?

— Це приїхали близькі люди Кольомана.

— Чого ж приїхали вони?

— Багацько говорити, дивна ця історія, та я оповім усе — каже він усміхаючися. — Оповім усе, як це мені казали, як я чув. — І оповім мені таке:

— Десь недавно сидів угорський король Кольоман між своїми найближчими, весело забавлявся й серед веселої забави каже:

— Що збираю кріпке військо проти галицьких князів, — це знаєте добре. Що рознесу їх на сто вітрів — це Бог на небі мені свідком. Та ще перед боєм хотів би я знати, кільки війська має Володар і кільки його брат. Кільки пішого у них і кільки кінного та як сильна залога в їх городах. Хто з вас принесе точні вісті, коня з-під мене і цей мішечок грошей назве своїм. — І, це кажучи, відіпняв король від пояса мішечок повний золота і кинув ним об стіл.

Задзвеніло золото милозвучним звуком, а кінь — кажуть — заіржав на дворі, чудовий білий королівський кінь. Але тихо було між королівською дружиною. Вони споглядали один на одного, немов кажучи: „Ну, йди... Ти ж не раз хвалився відвагою і розумом своїм. Іди й тепер покажи відвагу!” — І було тихо.

— Щераз ударив король мішечком об стіл і щераз, кажуть, заіржав королівський кінь, як ось піднявся королівський боярин, що нині сюди приїхав. Він найвищий з усіх, називають його Пішта. Тільки прошу: не кажіть йому цього. Він піднявся і промовив:

— Королю найясніший, дозволю, що я піду й принесу точні вісти.

— Як ти оце зробиш? — запитав король.

— Дуже просто, тому певно, точно й докладно. Піду в Перемишль не як розвідчик, що завжди скривається, дрижить і тремтить, непевний свого життя, а ти, королю найясніший, давай грамоти мені, щоб твоїм послом я поїхав у Перемишль. Всі ж знаємо це і знає й Перемишль, що ти, королю найясніший, сватаєш Збиславу, доньку київського князя. Київський князь у придане віддає тобі всі галицькі землі. Це знають теж усі в нас і там, у галицькій землі. Отже нині посилаєш мене, королю найясніший, до князя в Перемишлі в посольстві. Мовляв: ваші землі віддані мені, та заки прийду сам і возьму їх у бою, ще мирно хочу з вами говорити. Правда, з того посольства нічого не вийде, але я буду в Перемишлі, а там одне побачу сам, за гроші друге розпитаю. До того з собою візьму людей, що добрі мають очі і бачать все, чого й не бачать інші. Осьтак і донесу я все тобі.

Король подумав хвилинку.

— Коня давав я за відвагу, твоя ж думка мудра, хитра, не відважна. Та хай буде. Стоїть мій кінь і гроші, а ти в дорогу їдь.

І Пішта вибрався в дорогу й мене взяв, а я поїхав, бо ж я уже казав, хотів я все довідатися від них, щоб вам донести усе...

— Добре — кажу — за все заплачу тобі, а покищо завертай коня, поїдемо в город, а там перед послами повториш все те, що ось сказав мені.

— Ні, — каже він мені. — Знаєте, я не хотів би так одверто, знаєте...

Та я стягнув уже з плеча лук і натягнув тятиву. З долини надїздили наші.

— Злази з коня! — крикнув я. — А то застрілю як собаку!

Він побачив, що з долини їдуть наші, і зліз з коня і блідий пішов.

— Я ж вам служити хочу — шепче він іще та я загнав його до воріт і там велів звязати. Там стали його бити, а я прийшов сюди.

Князь усміхнувся.

— Я вже казав, що коли б я мав пса з таким добрим нюхом, як у тебе, пане осмнику, то дав би за нього пять пар волів тучених і ще гривень сто золотих.

— І було б мене шкода, бо я як твій, княже, осмник, зароблю більше, ніж твій пес на ловах.

— І це правда! — промовив князь. — І за нинішнє твоє діло тебе я нагороджу, а покищо прийємо послів. Ведіть ви їх сюди.

Кілька хвилин пізніше ввели в грідницю угорських послів.

Сміло ввійшли послы, а на їх чолі йшов Пішта, високого росту, всміхнений; він мав звичку що хвилини гладити себе по кінчику довгого носа. Віддав князеві поклін і передав звинену грамоту. Потому звернувся на боки, де сиділи дружинники, і їм віддав поклін. На лицях дружинників спостеріг усміх, що в першій хвилині його збентежив, але негайно прийшов знову до рівноваги ума,

погладив себе по кінчику носа і ждав, аж князь прочитає грамоту.

— Грамота вірна — промовив князь по хвилині. — І тепер повинен я тебе спитати, з чим приходиш, любий после? Та ще вперед спитаю тебе що іншого. Цієї ночі приснився мені сон, та ніхто з моїх дружинників не вмів мені його пояснити. Може зумієш ти мені його пояснити, тому послухай, оповім.

Угорський посол погладив себе знов по носі і склонившись промовив до князя:

— Снів не пояснював я ніколи, не знаю, чи зумію.

— Оцей, що мені приснився, напевно відгадаєш. Отже снилося мені, що угорський король Кольоман урядив великий пир і, напившись токайського вина, промовив: — Що збираю кріпке військо на галицьких князів, це знаєте добре. Що рознесу їх на сто вітрів, це Бог на небі мені свідком. Та ще перед боєм хотів би я знати, кілька війська має Володар, а кілька його брат. Хто з вас принесе точні вісті, коня зпід мене і ще міща грошей. — І, це кажучи, король відпняв золотий мішечок від пояса, повний золота, і кинув ним об стіл. І кінь білий королівський заіржав тоді на припоні. І ти, пане после, повстав тоді змісця і обіцяв піти в Перемишль і все розвідатися. Оце все мені снилося. Але снилося мені й те, що нагороди від короля не дістав ти, пане после, задля маленької дрібниці. Правда, ти розвідався про все точно та докладно, а тільки з тими вістями прийшов ти трохи пізно — по війні вже.

Гридниця засміялася, а посол гладив себе без перерви по носі, переступав з ноги на ногу й боровся у думках, що князеві відповісти. Заперечити усе, — було б неможливе, бо ж князь усе знав, не лишалося нічого іншого, як признатися. Але князь не мав уже часу з послом говорити. Княжий осмник приступив до послів і промовив:

— Ви чули, що наш великоможний князь сказав?

Вісті про наше військо принесете своєму королеві, а тільки спізнитесь... По скінченій війні напишете по високий окуп, а покищо прошу, ходіть під мою опіку.

— А з нашим подвійним зрадником поступиш, пане осмнику, як велить военний закон — скінчив князь.

Вивели угорських послів, а князь остав сам один з воєводою Гострою Стрілою.

VIII.

Сонце зближалося до заходу; на землі стелився сумерк.

У малій кімнаті княжого замку, якої вікна виходили до заходу і крізь які падало останнє проміння заходячого сонця, розпростерла княжна Анна широку, як погідне небо, синю коругву. По цілій кімнаті пішов від синього полотна хоругви синій відблиск, від якого видавалися синявими й стіни світлиці й лице молодой княжни й лице княгині, що розмовляла з донькою. Розпростерла княжна хоругву і на синьому полі підійнявся лев тканий золотом.

— Мамо, а правда, що гарна коругва? Хоч я сама й вишивала і хоч не лицює самій себе хвалити, то таки мушу сама свою роботу похвалити! — промовляла княжна до мами з одушевленням. — Ще тільки прибудуть її зараз до високого держална і завтра рано піде вона на чолі наймолодшої дружини, на чолі полку мого брата. Військо йде, шелестить коругва, а лев пнеться вгору та вгору, а військо йде, несеться пісня, раз, два, раз, два!

— Пусте тобі в голові — відмовила мама. — Тішишся роботою своєю, а не бачиш, що війна, страшна війна йде на нас усіх.

— Війна? — спитала донька живо. — Що війна? Всі війни батько виграє. Ось тільки вийшов батько

в бій, а завтра — бачу — вертається вже з перемогою, а перша — моя коругва. Вітер розвіває, шелестить, а лев пнеться вгору та вгору, а війська йдуть і йдуть, несеться пісня. Раз, два, раз, два...!

Княгиня покивала сумно головою.

— Молоденька ти ще доню — каже — й невідома горя, що йде на нас усіх. — І лице княгині ставало поважне, сумовите. — Іде військо, несеться пісня, раз, два, раз, два, як ти це кажеш, але де ранені де вбиті? Наші брати, сини, мужі, пропали десь без вісти, невідомо, де вбиті, не знаємо, які звірі рознесли їх кості, які трави поросли над ними. Яке горе в душах їх жінок, але ти ще молода, не зовсім розумієш ти цього.

Лице княжни, перед хвилиною ще усміхнене, веселе, набрало поваги, посумніло від маминих слів.

— Це все правда! — відповіла поволі. Будуть ранені, будуть вбиті, бо й виграна битва лишає по собі море крові, сліз і горя, та що ж робити, мамо? Не битися? Батько мав би не битися, коли угрин нападає його землі? Добровільно мав би уступити? Добровільно стратити землю, добровільно волю?

— Ні, не це кажу я, доню, — відповіла княгиня. — Батько мусить битися, боронити край та волю. Те тільки кажу я, що заки дійдемо до користей перемоги, багацько нам треба перетерпіти, значить, нема чим нам нині тішитися. Ти молоденька ще, донцю, одне бачиш у бою, в цілій війні, що вітер гарно розвіває коругву. Ой, бачила я гірше! Ось і тепер ти тишишся — сумує мое серце! Ти тишишся, що твоя коругва піде на чолі військ — я бачу, що під цією коругвою піде молодий полк до бою, а на його чолі стане Ростислав, твій брат, а мій син. Молоде воно ще, та недосвідчене, само потребує ще опіки, а тут воно стає вже на чолі й у бій веде. На все я стратила його.

— Без бою і — без волі! — відповіла донька і ка-

зала далі: — Мама вважає нас усіх малими ще дітьми, особливо Ростислава. Воно мале ще, а цьому малому небаром двадцять літ. І мудрий він, проворний та відважний. Я певна, що в славі вернеться з поля битви. А що до того, що він уже на чолі, то властиво він і не на чолі, бо ж батько поставив на чоло старого воеводу Петра. Йому під руку Ростислав, щоб набрався дотепу й розуму в старого. Чого ж боїшся, мамо?

— Війна — відповіла сумно мама. — Мама плачуть синів, війна їх забирає.

— Війна! Війна! — сміялася весело донька. — Батько переможе, Ростислав вертається з поля бою в славі, вітер розвіває коругви, несеться пісня і військо йде раз, два, раз, два! — і донька стала до такту похажати по кімнаті.

Княгиня гляділа на доньку і веселощі доньки розвселювали і її.

— Ось так, мамо буде! Ось так будуть наші вертатись з поля битви!

— Щоб Бог так дав! Щоб твоє слово сталося ділом!

— Треба тільки вірити, твердо вірити!

Сонце заходило за гори і в княжі покої входила темрява.

— І твоя справа мене тривожить — промовила по хвилині княгиня.

Отроки вносили в кімнати запалені воскові свічі й, побажавши княгині й княжні доброго вечера, розставляли їх на столах.

— Моя справа? Яка це моя справа? — спитала донька, поглянувши на маму своїми гарними синіми очима.

— Знаєш сама, що свати грецького царенка мали десь тепер прийти до тебе, а тут війна, відложиться діло, відложене ж діло — часто вже не діло.

— Мамо — промовила донька із серцем. — Мамо,

грецького царенка не бачила я ще ввічі і ви, мамо, не бачили його. Невже воно так написано в книгах, що грецький царенко мусить бути гарний, добрий, серцю милий, любий? Батько радий, що з причини державних діл посвоячиться з грецьким царем, та проте не бажає дати мене за нелюба. І ви самі і батько так сказали послам князя Мономаха, що гідитеся, щоб прийшли свати грецького царенка, та ви додали ще й те, що ні я не бачила його, ні він мене не бачив, що нам ще треба розмовитися, пізнатися з собою... Досі сватів іще не було, ми ще не змовилися, за чим же тут тужити? За чим побиватися? Це діло поправді ще не діло.

— Я бачу все, що не радо говориш ти про нього. Казав же посол Мономаха, що царенко Лука відважний, красний понад усіх. Сама ж ти чула, як казав це посол.

— Чула. Але знаю я й те, що миле одному — не мусить милим бути іншому. І те я знаю, що любимо не те, що гарне й відважне, а що припаде до душі. Чому ж нам саме це, а не те припало до душі — хто може це сказати? Так Бог дав! — скажете — і от уся причина. Не сказала я ще, що не полюблю його, але й того не можу сказати, що вже його люблю, тому тільки, що грецький він царенко. За мало бути царенком, щоб здобути серце дівчини.

— А кюругви розвіває вітер фі-фі. Раз, два, раз, два! — усміхнулась гірко мати. — За мало знаєш ти життя. Молода ти ще, доню, й не знаєш того ще, що означають ці слова: син грецького царя! На весь світ найсильнішого царя! О, ти не знаєш, доню, сили цих слів, тим більше, коли казали послы, що він відважний, лицар понад усіх.

— Оце все й побачимо ще.

— Заки побачимо — війна розбити може усе це діло.

— Це ще й не ніяке діло. Автім, що думаєш, мамо, що тут мені, чи тобі, чи нам усім робити?

— І сама не знаю. Пішла б до батька порадитися з ним.

— Не раджу нині з батьком про це говорити. Увесь він зайнятий війною, а що не війна — що ж це обходить його нині?! А втім, що він може тут придумати? У батька ось тепер князь Давид, виправляє його батько завтра в степ. Рішають там важні діла, чого ж іти до них з дрібоньким та пустим?

— Я й сама не знаю нічого! — промовила княгиня, задумуючися. — Попав Перемишль в облогу і — пропало все — говорила як би до себе. — Але хто зна? Грецький царенко все таки готов сватів післати, а ті як зайдуть під обложений Перемишль, попадуть ще в полон.

— Або й ні! — перебила донька. — Годі журитися тим, що може ще й не статися. — І щоб звернути увагу матері в інший бік, вона розпростерла знов коругов і промовила: — А така гарна оця коругва! Військо йде! Напереді Ростислав, раз, два, раз, два — і княжна ходила бадьоро до такту по кімнаті з рукою піднесеною вгору, немов тримала в ній вгору піднесену коругву. Раз, два, раз, два.

Княгиня задумалася.

...Напереді її Ростислав, молоде княжа, якого дозирала, як ока в голові, її любе дитя... вперше вилітав. Наказав батько і син ішов. А там — чи її материнське серце могло збагнути й могло відвернути те все, що грозило її синові?!

» — Мамо, а правда, шо гарна корогва?... (До 60 стор.)

IX.

У світлицю ввійшов у тій хвилині юнак у шоломі на голові, але крізь підняте вічко було видно гарне молоде лице. На грудях дротяна сорочка, при боці блискучий меч.

Увійшов і станув перед мамою хвилинку непорушно, лівою рукою тримав меч, праву простягнув перед себе мамі і сестрі на привіт. Хвилинку стояв непорушно, немов казав: „Дивись, який з мене воїн”. А потім, здіймив скорим рухом шолом і вітався з мамою й сестрою.

— Війна! — промовив радісно.

— Що війна? — запитала ледве чутно мати.

— Війна! Богу дякувати, війна! А то вже так ми засиділися всі дома, треба раз простягнути свої кості. Говорив я тепер із одним, що вернувся від границі. Війна, а то будемо бити!

— Хто буде бити? Ти?! — спитала мама. — Таке молоде, недавно ще з колиски!

— Мамо, ти все вважаєш мене малим хлопцем, дівчаком, — промовив із жалем ображений юнак. — Але почекай, мамо, не довгий час мине, а я покажу, що я вмію. Ось завтра вирушаю на чолі свого полку в широке поле, батько лишиться в городі. Та певний я, що в полі розібемо ворогів, що батько в городі й не буде мати що робити. Побачиш, мамо, що правдиве мое слово, тоді й не станеш глузувати з мене. Іду до батька у важних справах.

Мати гляділа на нього й любувалася цілою його поставою, його видом, його словом. А Ростислав був гарний юнак і говорив із запалом. Таке мале, ще недавно носила я його при груді, а вже таке важне, розбиває ворогів, — думала мати й любувалася його видом і вірила в правду його слів. І забувала вже про воєнне горе, що зближалось, а дивилася на сина й раділо її серце.

— Не так казав оце батько! — промовила тимчасом сестра проти брата.

— Що не так?

— Не так, що ти будеш проводити в широкому полі, а він лишиться в городі. Батько сам стоятиме на чолі над цілим військом, це ж знають усі!

— Не з тобою про це мені говорити. Готова коругва? Правда, був би я забув: завтра рано йдемо вже в поле. Та ще перед тим посвящать оцю коругву і ти мені її передаси. При тому промовиш ти до мене слово.

— Я — до тебе — промовлю — слово, — перед усіми? — спитала здивована княжна, вимовляючи поволі слово по слові, при тому сміючись.

— Ти до мене промовиш перед усіми — відповів брат. — Не віриш? Спитайся батька, чи я не кажу правди?

— Я — до тебе? І що ж мені казати? — питала, здвигаючи раменами.

— О! Скільки могла б ти мені сказати! Ось зараз — і він випростувався гордо. — Ось так я буду стояти, а ти поклонишся мені, ну, не мені, як братові, це ясно, а мені як полковникові, що йде в бій, промовиш хоч би й так: Знаю я, брате, що ти хоробрий та відважний понад усіх, даю тобі оцей прапор...

Княжна сміялася з надмірної поваги брата і з його слів.

— Ти відважний понад усіх?!

— А може ні? Ти від мене відважніша? Ось — я вже говорив — казав мені батько: придуть угри, він залишиться тут у гóроді, його боронити, я йду в широке поле. Завтра вже йду. Ну, я певний, що батько й не потребуватиме боронити города, бо я з своїми розібю всіх упень.

Княжна сміялася.

— Смійся, смійся! Смієшся, бо ще все уважаєш мене своїм братом, а не брат оце стоїть перед тобою, а полковник молодого полку! Я — заступник батька, князя Перемишля — а це вже щось значить! Ходи до батька, від нього почувеш оце слово.

— Ганно, дай йому спокій — промовила мати, що досі любивалася воєнною поставою сина. — Диви на нього! Заступник перемиського князя! І я вже певна того, що він нас усіх оборонить! Ану, натягни, Ростиславе, щераз шолом, хай щераз гляну на твою поставу.

Кілька хвилин пізніше увійшла княгиня до світлиці князя. Він лагодився вже на сон, щоб завтра скоро світ устати до діла.

— Бачила я саме Ростислава — промовила княгиня. — Спочатку він мене тривожив, та бачила я його тепер у повній зброї і вірю, що дасть собі раду. Смійний такий, грозить, що сам із своїми розібе усіх ворогів.

— Грозить! — усміхнувся князь. — Нема іншої пристрасти людського серця, що так багацько обіцяла б, а так мало виконувала, як — грозьба! Грозить, та побачимо, чи виконає. Воно так усе, відважний кожний, хто не був ще в бою. А піде в бій, там ранять його й тоді не один хвалько стає боягузом. Побачимо, які будуть його діла, хоч сподіваюся, що він не посоромить нашої землі. Воно молоде, хай іде й звикає!

— Ним я вже не гризуся — промовила княгиня. — Але Анна, Анна.

— Що такого Анна? — спитав князь, дивлячися княгині в очі.

— Може не в час прийшла я з тим ділом, в тебе, князю, досить своїх діл.

— Говори, коли вже почала. Що сталося?

— Знаєш, чейже, князю, що ось-ось мали прийти свати грецького царенка, а тут війна. Оце й гризе мене, що не знаю, що мені робити.

— Що ж тебе гризе?

— Мали прийти свати грецького царенка, а тут війна, вони попадуть на війну, попадуть може ще в неволю. І ось прийшло мені на думку, не знаю чи це добре? — та з тобою хотіла б ось порадитися. Мені прийшло на думку, чи не вислати б нам послів до Володимира Мономаха, а він нехай перекаже в Грецію, щоб стримався царенко Лука, аж війні буде кінець. А може це не добре? Чи я знаю, що тут робити? Та бачу я одне, не добре це буде, як прийдуть сюди, а тут буде облога. Не добре я кажу? — питала княгиня, дивлячися в лице князя. — Не добре я кажу? — З тобою, князю, порадитися хочу.

Князь подумав хвилинку.

— Греки мають всюди своїх довірених і про цю війну може й скорше знали, як ми всі. А хочби й не знали не пішло я послів у справі сватів своєї доньки. Автім, я два рази більший за грецького царя — докинув князь усміхаючись.

— Як то? — запитала княгиня.

— Цілком просто й ясно — відповів князь. — Грецький цар-володар грецької землі, а я Володар — володар перемиської землі, значить: я два рази володар, а він тільки раз, я — два рази більший від грецького царя.

— Ще й нині тобі, князю, жарти в голові?!

— Ще й нині? А що ж такого нині?

— Війна за плечима.

— Роками робив я й роблю все те, що вважаю найліпшим та найбільш доцільним. Нині не багацько вже можу допомгти, а вже найменше сумом та журбою. Виграю війну — тоді й усе інше вже само прийде. Що ж до моїх справ, то добре всі вони стоять, я й на найгірше приготований. Давид Ігоревич їде завтра рано в степ до половців. Війська, доброго війська буде досить в мене, надіюся отже, що й перемога буде наша, тоді й про інші речі вже подумаємо.

— А як вони прийдуть в часі облоги? — спитала тихо княгиня. — Попадуть у полон?

— Це їх діло — відповів князь. — Вони ж знають, на що тут заноситься, а коли мимо всього виїдуть до нас, хай на все будуть готові. А правда, й Ростислав виходить завтра в поле. Ти бачила, княгине, як він споважнів, змужнів? Я поставив його на чолі наймолодших.

Княгиня спостерегла, що князь звертає розмову на інші речі, що більш його займали.

— Правда бачила. На нього багато надіюся.

— Біля нього поставив я старих, щоб їх розумом дозрівав.

— Щоб ти почув, княже, як він хвалився перед Ганною.

— Не був ще в бою. Та чи по ранах, трудах, клопотах буде в нього той самий дух?

Княгиня замовкла, а потім тихо вийшла з кімнати, залишаючи князя, що потонув у думках.

Х.

Настала ніч. Тихо й темно в княжому дворі. В нічній темряві чути лиш кроки вартових. Вже давно згашено світла. Лиш у княгининій світлиці блимає ще світло. В куті світлиці з золотих шат виглядає сумне лице Богородиці, в руках тримає Сина. Перед Богородицею горить воскова свічка, а на долівці клячить княгиня, зложивши руки до молитви.

*

В другій світлиці — хоч уже давно погашено світла — не спить молода княжна.

Розцвітуть на весну черешні й вишні білим цвітом у яркому сонці, а бджоли вже здалека її побачуть і прилетять і жумлять і перелітають живо з квітки на квітку, з галузки на галузку. Ось так, як розцвілу черешню або вишню обсядуть на весну бджоли, і княжну обсіли молодечі сни й думки.

...Грецький царенко? Пусті слова без змісту. Вона ж його й не бачила, навіть не всилі собі його уявити, а мала бути його жінкою, дружиною. Ой, вже нераз почувала княжна в серці зависть до інших дівчат, що не були княжнами, а доньками бояр, чи купців, чи таки простаків. Правда, вони жили менше вигідно як вона, але їм було добре. Вільні! Коли котра з них виходила заміж, то все перед сватанням бачила свого судженого, гово-

рила з ним, мала час, нагоду пізнати, познайомитися. Вона ж, донька князя — його ж батько грецький цар! З причин, з якихсь державних там причин, яких вона й не знала, рішив собі грецький цар, щоб син його оженився в Перемишлі. А перемиський князь знову з якихсь державних причин, яких вона й теж не знала, відповів, що добре, і справа покінчена. І її мати не дає їй жити, набиває голову грецьким царенком. А хто його знає?! Що він за людина, яка його душа, які задуми, яка людина з нього?! Хто знає це?! Хто й хоче знати це все?!

І пригадує собі княжна, як попереднього року приглядалася забавам на Купала. Приглядалася здалека, як над Сяном розпалено вогні, хоч єпископ і духовні були проти того. Розпалено вогні, а доньки боярів і молоді бояри, а там знову інше товариство співає пісень, веселиться. Там дівчина не стане розмовляти з тим, кого не любить її серце, з нелюбом не піде скакати через вогонь.

Княжна стояла збоку й приглядалася. І нині стоїть ще в своїх думках і приглядається. Веселе, невимушене життя летить попри неї, манить, кличе до себе, але вона — княжна може тільки стати збоку і приглядатися та й ждати, аж прийде хтось невідомий з далекої Греції...

Якби вона була така, як ті, вона знала б, що робити! Вона знала б, кого вибрати. Смішна це історія. Пропав ясний сокіл і більше не вернеться... Вона знала б, кого взяти.

І пригадує собі княжна дрібну історію, пережиту з початком цієї весни.

Недавно це було, може перед двома місяцями, як у Перемишль приїхали купці з Греції. Як завжди, найперше зайшли із своїм товаром у княжий двір. Було рано, як старий грецький купець Калінікос розложив перед княжим двором під високими тополями свій крам і просив князя і всю його челядь іти й оглянути, а що

припаде до душі, купити. Батько не мав часу, вийшла вона з матір'ю.

Був початок весни, дерева щойно розвивалися

Вийшла з мамою. Старий Калінікос розложив свій крам: шовкові коври, ткани цвітами. Стільки цвітів нема мабуть і в їх городі, плеканому ніжними жіночими руками, що їх тут було розцвілих, зроблених ніжною жіночою рукою з різнобарвних шовків. Великий килим закривав довгий стіл і звисав до землі. На тому килимі лежали розкинені нібито в неладі — інші, менші килими, шовкові тканини, золоті парчі.

Старий купець поклонився їм до землі й промовив:

— Хай Господь Всевишній благословить ясновельможну княгиню і всю ясно-вельможну княжу челядь!

— Приїхав я в Перемишль — говорив далі грек, усе ще похилений майже до колін княгині. — Приїхав я і по стародавньому звичаю посмів зайти найперше в ясно-вельможний княжий двір. Ось мої товари, може хоч дещо сподобається ясно-вельможній княгині й вони будуть ласкаві ущасливити мене й купити щонебудь у мене, хоч скажу я правду: моє найбільше щастя буде зложити весь негідний крам у ніг княгині. Коли б вони, ясновельможна княгиня, не були ласкаві щонебудь у мене купити, відійду як раб, що пан загнувався на нього — говорив грек вишуканими формами грецького звичаю, все ще похилений до самих колін княгині. По хвилині правив далі:

— І для ясно-вельможної молоді княгиньки у мене повно всякого добра, щоб тільки й вони були ласкаві його оглянути! — і щойно тепер він підвів голову і глянув на Ганну, і тепер і їй склонився він до ніг і каже:

— Нехай Бог благословить! Я старий і сивий волос на моїй голові, тому ясно-вельможна княгинька буде ласкава простити мені за просте слово. Коли я був останній раз у Перемишлі й коли востаннє я смів бачи-

ти ясно-вельможну княгиньку, вони були як пуплях, а нині розцвілися як троянда на весні. Я старий і вони, ясно-вельможна княгинька, будуть ласкаві простити мені за це слово. Хай Бог благословить.

— Хай Бог і вас благословить! — відповіла княжна.

— А тепер осмілюся показати ясно-вельможним гостям що я привіз для них — і старий купець підійшов до свого стола і став показувати дорогі шовки й оксамити. Як добре умів він продавати, як умів захвалювати свій товар! Він брав перший-ліпший кусень у руки й вивертав, хвилював ним, щоб ні на хвилинку тканина не лежала в спокою, а все рухалася, плила, хвилювалася. Як нива жита при леготі вітру, як хвилі розбурханого моря, що свої рухом ловлять за очі, приковують до себе, так ловили за очі й ті тканини, які тепер рухалися, жили в його руках.

— Донька грецького царя Комнена носить таку самісіньку суконку. Отут я втяв для доньки грецького царя, а решту сховав і привіз сюди, для ясно-вельможної перемиської княгині. А оцього шовку я й не показував дочці грецького царя, щоб одна ясно-вельможна перемиська княгиня мала таку суконку, одна на весь світ. Ясно-вельможна княгиня будуть ласкаві подивитися, як воно живе, горить, до лиця одній тільки ясно-вельможній перемиській княгині.

Княгиня пробувала саме якість розложеного шовку, а княжна поглянула на другий стіл, що стояв побіч. Княжна глянула і її зір упав не так на дорогі шовки й коври на столі, як на молодого грека, що стояв при них. Чорне волосься, палкі очі, правильний грецький ніс, смагляве лице. Стояв мовчки і — впялив у неї свої очі. І княжна глянула на нього, але він не спустив перед її зором своїх очей додолу, а далі глядів сміло та відважно.

— Мамо, при другому столі ще кращі тканини! По-

дивімся, мамо, — промовила й, не чекаючи, аж мама піде з нею, підступила до другого стола.

— І тут маєте шовки, коври і тканини? — запитала, дивлячись сміло в очі молодого купця. Але й він глядів на неї спокійно й відважно. Було видно, що не привик боятися, кланятися низько. І якась дивна повага, сила й одночасно сум пробивались із його очей.

— І тут чудові шовки. Ясно-вельможній княжні покажу я, ціну подасть старий — промовив, усе ще дивлячись на неї, розгорнув шовки й хвилював їх у руках як старий, хоч це не йшло йому так добре і так вправно.

— Оцей шовк буде вам, ясно-вельможна княжно, до лица! — промовив і подав їй голубий шовк, як небо голубе в погоду

Вона оглядала шовк, а він хвалив далі.

— В цьому шовку буде вам, ясно-вельможна княжно, до лица. Хай будуть ласкаві примірити й глянути ось тут в оце зеркало — і вже подавав кругле, блискуче золоте зеркало.

Приложила синій шовк на груди й поглянула в зеркало. І якось любо, весело було їй на серці. Не тому, що примірювала гарний шовк, що був їй до лица, але мабуть тому, що... він був так близько неї... що слухала його якесь таке дивне, милозвучне слово... що якась дивна, незрозуміла їй сила тягнула непереможно її до нього, що... — аж смішно це казати! Бачила його перший раз у житті, до того вона була ясновельможна княжна, а він купець тільки, невідомий, незнаний!

А проте! Він був гарний і якась непереможна сила тягнула її до нього.

— Чудова буде суконка з того шовку — промовив тимчасом молодий купець.

— Чудова? — запитала живо, дивлячись на нього, в його горючі чорні очі.

— Дійсно чудова — відповів ї, не спускаючи з неї очей, додав живо: — Я сказав би ще більше, та не знаю, чи ясно-вельможна княжна дозволить мені це сказати.

— Кажи! — відповіла.

— В цій суконці можуть ясно-вельможна княжна зустрічати й свого судженого, коли прийде із сватами.

— Не маю ще жадного — відповіла ї почула, як її лице почервоніло. А потім вона жартоувала ї сказала дурницю, за яку опісля не раз стидалася. Сказала:

— Не маю ще жадного судженого, але ти, купчику, їдиш по широкому світі, от і привези мені якого...

Ох, дурне було це слово, що ще ї нині стає ї соромно, як згадає!

— Привіз би я радо, ясно-вельможна княжно, — відповів купець, однаково дивлячися в її очі — привіз би я радо, та відки мені знати, якого бажає їх серце, ясно-вельможна княжно?

— Нехай буде красний, як ось ти! — відповіла скоро, глянула на нього ї почула, як румянцем загорілося їй лице, і стало соромно, що таке сказала. Вона випустила скоро голубий шовк із рук, іще раз глянула на нього і — втекла.

— Мамо, купіть мені той синій шовк, що ось там, я зараз вернусь — і втекла скоро. Від дверей іще оглянулася. Молодий грек глядів за нею. Втекла і тільки ї бачила його...

...А він такий був гарний, на причуд гарний, поважний та відважний, що ї не бачила ще такого ні між боярами, ні поміж князями. — Але... пощо вона йому таке сказала?!

...А він такий був гарний, на причуд гарний! — згадує молода княжна, і молодий грек стає перед її очима. З його палких очей, з його рухів, з його цілої постави так і віяла якась дивна сила ї повага. Ні, він не купець!

— думає княжна. — Це завважив і старий стільник і казав п'отім, що той молодий купець — не купець, а певно багатий грецький боярин, що скінчив високі школи в Царгороді, служив на царському дворі. Це — казав старий стільник — видно з його лица, з його п'остави й поваги. Він мусить бути і хоробрий лицар, що йде відважно в бій, розбиває ворогів.

— ...Та що мені з т'ого? — питає сама себе княжна. — Тільки й бачила його. Думала, що може й на другий день прийде старий Калінікос з молодим купцем у княжий двір. Думала, сподівалася. Сподівалася, хоч і сама не знала, чому й чого, бо й що ж була б вона з ним говорила по вчорашньому? Напевно на очі йому й не показалася б... Пропав як камінь у воду, і тільки й бачила його.

...А хочби й бачила, то що з того?

Якби вона була дочкою боярина, або багатого купця, вона б знайшла дор'огу до Калініка, вона й уміла б зробити, щоб молодий грек щераз зайшов до них. Автім чи потребувала б це все робити? Бачила з його лица, що був їй радий, захоплювався нею. Він сам, якби вона була донькою купця чи боярина, прийшов би без вагань до неї. Але княжна вона! А він щез, як камінь у воду. За це незнаний грецький цар рішає її долю.

А може?

Може й грецький царенко буде їй любий, до душі? Який же ж він? Говорять, що він гарний, лицар понад усіх. Говорять! Чого то дівчині не говорять про її судженого, щоб заохотити до шлюбу. А може... може в нього тільки й усього, що царська честь?! О, Господи, яке тяжке життя її жде!

А може?

Може? І дивна гадка приходить їй на ум. Може в місяць по тому, як купець був у них, прийшли послы князя Мономаха. А може?! Аж нині прийшло їй оце на

думку! Може? Жартом сказала тоді купцеві молодому: „Ти, купчику, їздиш по широкому світі, ось і привези мені якого... Нехай буде красний, як ти...” І хто знає, може?... Може цей купець і сказав про неї грецькому царенкові і він задумав сватів спати?...

...Ні! — думає княжна вже по хвилині. — Йому самому горіли очі, він сам полюбив її, а тільки вона княжна і це стіною стало поміж ними. І гордий він, не з тих, щоб іншим відступати, що самому припало до душі. Він не наслав грецького царенка і коли грецький царенко прийде, то тільки на бажання батька — в ім'я державних справ.

...Який же він? Чи буде гарний, поважний, як молодий купець?

І перед її очима стає знов купець.

*

У світлиці княгині в куті із золотої одежі виглядає сумне лице Богородиці, що в руках тримає Сина. Перед Богородицею догаряє воскова свічка, на долівці клячуть княгиня, зложивши руки до молитви.

Востаннє забликала свічка, щераз вгору піднялася її полумінь, задрижала й затремтіла, якби душа з неї вилітала. І згасла. Чорна темрява настала у світлиці. У темряві чути тихий, щирий шепіт. Але й він затих і безмежна тиша запанувала в світлицях княжого двора.

ХІ.

Другого дня дуже рано, ще тільки ясне сонце сходило, як князь Володар був уже на ногах. Зараз рановранці мав виправити сина з наймолодшою дружиною під проводом воеводи Петра до границь, а потім мало відійти посольство під проводом князя Давида Ігоревича в широкий степ. Це все мало бути готове до обіду, а потім князь мав переглянути дружину князя Давида Ігоревича і лучників воеводи Гострої Стріли.

Разом із сходом сонця вийшов князь на свій двір, а двір уже гомонів. На площі між княжою палатою і церковцею св. Івана стояли ряди за рядами. Здорові лиця, до раннього сонця блищали шоломи і вістря копій. Іржали коні, до раннього вітру лопотіли знамена. До князя підїхав скоро старий воевода Петро і здавав звіт, що три полки виходять в поле...

— Добре відповів князь. — Огляну їх, та ще наперед підемо в Божий храм, а потім поблагословить єпископ нову коругву і з Богом у дорогу.

— Єпископ уже в церкві, чекає на тебе, господине.

Увійшов князь з найближчими в церковцю і став напереді, а довкруги нього станула дружина. І ті, що вже нині ішли в бій, і ті, що вийдуть щойно з князем.

Відправляє старий єпископ разом із священиками, а князь молиться. Та думки його вилітають із малої церковці в зелені гори, у ліси... Прийшли вночі вісті, що король Кольоман уже в поході. Значить, треба спішитися.

Перемиський владика править тимчасом молебн. Просить Всевишнього, щоб дав хоробрости до бою, терпеливости зносити военні труди й у щасті та здоровю вернутися додому.

Виходять з церкви. Перший вийшов князь Володар, а біля нього йшов князь Давид Ігорович, сліпий брат і бояри. Біля церковних воріт підвели князеві коня. Князь оглянувся, а за ним виходили дружинники, його син і донька між своїми подругами. Князь виїхав на чоло війська.

— Простуйсь! — крикнув воевода Петро, а його наказ перехопили тисяцькі й передали соцьким і ряди стали неподвижно.

На площу між князем і рядами вийшла княжна. Була одягнена в червону сукню, на тій сукні був кований пояс, на тім поясі були золоті ретязі, на тих ретязях золоті ключі. На її ногах шнуровані чобітки. Боярські дочки, її подруги, були одягнені в білу одежу, а червоні рожі прикрашували волосся.

Княжні подали коругву. Піднесла високо вгору нову коругву, іще вчора шиту, що ще не була ні в одному бою, що ще ні одна стріла її не прошила, ні один ворожий меч не зарубав її держална, ні один хоружий не ляг в її обороні. Підняла княжна коругву вгору, а княжині подруги розпростерли жовто-блакитні крила.

— Владико, благослови нову коругву в бій! — промовив молодий князенко.

Владика благословив, а тоді підступила молода княжна до свого брата, що стояв на чолі молодого полку, і промовила:

— Пане полковнику, дорогий брате! — промовила несміло й тихо. — Я й мої подруги вишили тобі оцю коругву. Бажання наших сердець ми вишили в неї — хай ніколи не впаде в руки ворогів, а хай вертається з поля бою з перемогою, тобі на честь, на славу нам усім!

— Добре! — промовив князь. — Хай ніколи не впаде в руки ворогів, а завжди хай вертається з поля бою з перемогою!

Молодий полковник перейняв коругву кріпкою рукою, здіймив шолом і поклонився новій коругві, що не була ще ні в одному бою, що ще ні одна стріла її не прошила, ні один ворожий меч не діткнувся її, ні один хоружий не ляг в її обороні і слідів крові не було ще на ній. Поклонився молодий полковник новій коругві, поцілував її край і прошептав:

— Присягаю, образе нашої волі — та решти його слів не було вже чути, бо в цій хвилині заграла музика і старі коругви перемиські, старі-старенні, ще з часів Віщого Олега, що ходили з тим князем на Царгород, і старі ще з часів Володимира Великого, що ходили з тим князем відбивати галицьку волость, і теребовельські, ще з часів старого Ростислава, що воювали й над Озівським морем, і найстарші з усіх волинські, бо ще з часів, коли була давня волинська держава на довго перед київською, — ці всі коругви, що вже були в сотках боїв, що вже сотки стріл їх перешли і сотки хоробрих хоружих лягли біля них у їх обороні, а таки не віддали у ворожі руки — ці всі старі коругви, постріляні вже й порубані й обкривавлені похилилися тепер і вітали нову сестру в своєму крузі. Нова коругва з вишитим львом, із головою піднесеною вгору, віддала поклон.

Молодий полковник передав тимчасом коругов своєму хоружому. А цей здіймив шолом і цілував край коругви і присягав, що радше згине — як кине в бої.

На перед війська виїхав тепер князь Володар на чорному коні. На упряжі коня блищало золото. Сам князь одягнений до бою, при лівому боці блищав меч із золотою ручкою, а на голові блискучий шолом. Грецьким звичаєм простяг праву руку перед собою — війську і дружині в привіт.

— Привіт вам, братя і дружино! — крикнув князь з цілої груди і його грімкий голос постелився по рядах і відбився відгомоном від будинків двору.

— І тобі привіт, вельможний господине! — відповіли грімким голосом полки.

— Братя і дружино! — промовив знову на весь голос і далі говорив голосно, виразно, щоб усі чули. — Братя і дружино моя наймолодша! Нині по раз перший вирушаєш у бій і на цей твій бій хочу оце сказати тобі коротке слово, щоб усе його пам'ятала. Не видумане говорю, а пережите в трудах життя та в боях.

— Ідете, мої наймолодші, у бій з угрином. Знаєте самі, що війни з угрином ми не зачинили. Це він зачав перший. Та не будемо ж боягузами, що бояться бою, але підемо в бій і покажемо, як уміємо воювати!

— Ви пам'ятаєте, що перед роком ми воювали і перед двома так само на весну, як нині, ми виходили в поле і перед трьома літами ми теж ішли в бій. Рік за роком ми, старші, вже воюємо і — як це ви мої, наймолодші, добре знаєте — ми здобували завжди перемогу, верталися додому у славі. От тому і відкрию я вам нині тайну, чому ми здобували завжди перемогу, а наші вороги розбиті втікали з поля бою. Послух і карність — оце та наша сила, що завжди давала нам перемогу, це та сила, що і в бою з угрином віддати має нам перемогу! Послух і карність! Пам'ятайте про те, що мала сокира розбиває багато разів більше дерево тільки тому, що частини заліза тримаються сильніше та тугіше, як частини дерева. Отак і мале військо розбиває часто втрое, вчетверо сильнішого ворога тільки тому, що в них є послух, карність і посвята! До послуху, карності й посвяти кличу вас оцим!

— Проти нас іде сильний ворог, щоб нам забрати нашу волю, нас всіх перемінити в рабів. Та пам'ятайте, що воля це найдорожчий скарб. За цей найдорожчий

скарб наші батьки й діди йшли в бій і щербили чужі кості й сипали ворогам могили. І ми, вірні їх сини, радше згинемо в боротьбі, як станемо рабами. Воля найдорожчий скарб!

І князь підняв високо вгору затиснений кулак.

— В часі спокою отворена моя долоня і пальці повертаються в різні сторони, та йде ворог, пальці й долоня лучаться у твердий кулак і б'ють. І ми нині будьмо одним кулаком, тоді не страшний нам ворог!

— Ходімо злучені разом! Забудьмо нині всі дрібниці, що нас розлучають, памятаймо одне: воля найдорожчий скарб! Злучені разом пощербимо ворожі кості, ворожою кровю зросимо поля, а їх самих дамо крукам і воронам на жир, непрошеним гостям усиплемо могили. І знову з ворожих могил зродиться наша воля!

Між рядами царила безмежна тиша.

— Виводь полки в імя Боже! — промовив князь до воеводи Петра. Полки рушили, а князь переїхав тимчасом подвіря і виїхав у ворота, щоб там побачити в поході полки наймолодших.

Княжна з товаришками лишилась іще на дворі й бачила, як її коругву винесли наперед, почула, як заграли труби, ударили бубни й полки рушили. Їй пригадалися слова, які вчора говорила мамі: напереді йде моя коругва, вітер розвіває, шелестить, а лев пнеться вгору та вгору, а війська йдуть і йдуть, несеться пісня, раз, два, раз, два. Мати сміялася з неї, а це таки так, як вона казала! Чудово, гарно! Війська йдуть, несеться пісня раз, два, раз, два... — і до складу й собі зачала княжна вибивати чобітками кроки.

Подвіря опорожніло. Був ще тільки князь Давид Ігоревич, якого князь Володар мав таки зараз вислати на чолі посольства в степ. Був тут ще і сліпий князь Василько на коні. Княжна глянула і їй зробилося стрийка жаль. Заграли труби, вдарили бубни і все, що молоде

і здорове, йде в похід. Посеред площі сидів на коні один її осліплений стрийко. Сидів мовчки, вдивлений перед себе, вслуханий у відгомін кроків, що віддалялися. Сидів і слухав задуманий — мовчки.

Княжна Анна дивилася на стрийка й пригадала собі, як восені відлітають птиці, а тільки хворі, з поломаними крилами лишаються самотні та прибиті. Такий сумний стояв тепер і її сліпий стрийко. Княжна побачила, як мовчки підняв він руку вгору і мовчки благословив.

— Стрийку — промовила вона. — Відійшли, а ми вертаємося домів.

— Вертаємося! — відповів князь Василько. — Не нам іти вже в бій! Та це не значить, щоб ми дармували! Багато є таких річей, яких не бачать видючі. Не бачать, не обдумують. Як батько вернеться, пришли його до мене, Ганно. Чи дає він золото князеві Давидові для половців? Непевний нарід, можуть взяти золото й не прийти на час.

Ще княжна не скінчила розмови із сліпим князем, як у подвіря вїхав скоро гонець на коні. Спішив до княжої палати, але побачивши, що княжна стоїть іще серед двора, до неї звернув коня.

— Вельможний князь переглядає полки, а до города зближається син грецького царя на чолі свого полку. Прийшов князеві в допомогу! — подав гонець вістку і пігнався до княжого двора.

Княжна стояла в першій хвилині як укопана, така нечаяна, несподівана була оця вістка. Грецький царенко! Прийшов на чолі свого полку!

— Княжно! — промовила подруга Марія. — Ходімо, княжно, в двір. Це так говорить, що він прийшов вельможному князеві в допомогу, — це він не так у допомогу, як до тебе, княжно, сватати. Про це говорять уже всі. Княжна почервоніла.

— Ходімо! — промовила. — Не годиться, щоб

грецький царенко приїхав у княжий двір, а ми тут були,
немов вийшли йому на привітання. Ви ж знаєте, дівчата,
добре, що я й не бачила його ще й на вічі та й не знаю,
який він. Ходімо скорше!

І княжна відійшла скоро до палати.

Із-за городових воріт долітали глоси бойових труб.

XII.

До воріт Перемишля зближалися їздці. На переді їхала музика, що, піднявши вгору блискучі довгі фанфари, грала бойові пісні. За ними їхав молодий лицар, якого зброя блищала золотом. За ним його дружина, теж у блискучих панцирях і з довгими списами в руках.

Фанфари грали бойову пісню. Перед городовими ворітьми музики завернули й станули на боці. Лицар, що їхав на чолі повчка, підїхав до князя, зіскочив скоро з коня, станув перед князем і здіймив шолом з голови. Перед князем став юнак із смаглявим лицем і правильним грецьким носом.

І князь стояв уже на землі.

— Я Лука Комнен, син грецького царя — промовив грецький царенко, що не вмів, як і всі греки, вимовити звука „г”, а вимовляв його як „г’”, або „х”, — приїхав до тебе вельможний князю, щоб ти прийняв мене молодого і ще недосвідченого під свою руку собі на поміч, мені ж на науку.

— Приймаю! — відповів князь. — Царенку, ти прийшов у сам добрий час: нагоди до науки, щоб виявити свою відвагу і знання, досить тепер у нас! А бачу вже з твого лица й постави, що мудрий ти і войовничий, і я певний, що й від тебе навчуся не одного. Прошу, заходь із дружиною в мій двір! — Потім він привітався з царенком і, хоч не далеко було від воріт до княжого

двора, просив князь царенка сідати на свого коня, а сам усів на царенкового і так заїхали вони в двір.

Як княжна побачила царенка, їй стало дивно... й ніяково... і любо... і знову дивно й ніяково.

І хоч це й може ніяково в часі, коли на княжому дворі грали труби, били литаври, гострили мечі й гострі стріли та коням прибивали нові, тяжкі підкови, щоб ліпше толочили побитих, — хоч може це й ніяково в такому часі займатися любощами, то ми таки зупинимось на тому, щоб розказати, чому це було княжні якомсь дивно... й любо... і знову дивно й ніяково.

В княжих кімнатах уже стояли застелені й заставлені столи, бо в такий час, як тепер, вдень і вночі не спочивали кухарі. То приїдуть бояри з далеких околиць, то знову йдуть послі в далеку дорогу, де не будуть мати подорожі гостинниць, то все треба їм дати на дорогу варене й печене і сушений хліб. Застелені вже столи, щоб погостити гостя з далекої дороги, дорогого гостя, сина чи не найсильнішого тодішнього імператора світа, що прийшов із своїм полком станути до бою. Застелені столи і вже засіли до них гості, як вийшла княжна. І ось тут було їй найперше якомсь дивно.

Дивно стало княжні, бо їй так і здавалося, що про нього вона вже десь мріяла. І вже вимріяла в своїй уяві, який він має бути, яка його постать, яке лице, які очі, яке волосся — а тут він і з'явився такий самісенький, як це вона мріяла!

Чорний волос спадав на його високе, розумне чоло. Чорні, розумні очі додавали краси, а ціла постать, закована в золочений панцир, була гарна й струнка.

Княжна усміхнулася і легкий румянець прикрасив їй лице, а очі горіли. І вона виглядала гарно. Довге волосся, заплетене в коси, спадало на її груди по синій, голубій суконці.

Але одночасно була княжна і збентежена.

Глянула на царенка раз і другий і хтось знайомий їй пригадався. Когось подібного вже десь, колись бачила. Подібну горду, певну себе постать, подібний погляд очей. І подібний голос вона вже десь чула. І цей правильний ніс вона вже бачила.

В першій хвилині не могла пригадати. Аж по добрій хвилині мало не скрикнула:

— Це ж він! Перед двома-трьома місяцями старий купець Калінікос привіз товар і молодий купець був із ним... Але?! Чи це було можливе? А таки так! Це він, це він був із Калінікосом! Та сама постава, той самий погляд очей, та сама гордість і певність себе!

Але чи це можливе?! Чи це можливе, щоб грецький царенко і якийсь там купець була одна й та сама особа?! Ні!

Але вже по хвилині прийшло княжні на думку:

— А таки це він! Це він! Тільки не знати, чого це він переодягався?!

І пригадала, як вона підійшла до нього, вдивлена в його красу, а він подав їй синій шовк і сказав, що стане в тому шовку перед своїм судженням...

— Не маю ще жадного, але ти їздиш по широкому світі, привези мені якого. — Не знаю, якого бажає твоє серце, княжно... — Щоб був такий, як ти...

...Грецький царенко вже все знає! Усю її тайну, її розмову з купцем, кожне її слово, яке вона нерозважна тоді сказала незнайомому!

І знову ставало їй любо. Вона чулася йому близька. Коли це поправді він був купцем у неї, вона вияснить йому, що це вона жартувала... Сміятимуться обое з жартів, бо найкращий доказ, що він прийняв оце як жарт, бо ось прибув до неї.

А може це не він був купцем? І може це не про нього вона мріяла і він не такий приступний, рішучий, як той купець? А хочби! Пусте: ось досить тільки глянути

на нього, щоб побачити його красу, вроду і лицарськість.

Нема часу в часі війни на довгі гостини. Князь Давид Ігоревич мав їхати в степ до половців і тут, при столі, князь Володар давав йому вказівки.

— Половці вже обіцяли прийти, та це нарід, що не знає значіння часу. Казав хан, що прийде зараз, нехай тільки збере свою орду, та це все тривати може довго. А тут ідуть вісті, що угрин нині-завтра йде в поле. Тому спіши. Прийшовши до половців — нагли, щоб якстій сідлали коні й сюди.

— Слухаю, брате — на це князь Давид і встав від стола. — Спішуся бо кожна хвилина варта золота. Та ще скажи мені одне, куди поспішати маю з половцями?

— Під Перемишль. Зближаючися під Перемишль, вишлеш гінців і довідаєшся, куди вам іти.

— Іду! — і попрощавшись, вийшов князь Давид із своїми, вийшов і князь Володар, щоб підвести волинського князя.

— Брате, я все сповню так, що будеш вдволенний мною! — казав князь Давид Ігоревич, прощаючися із сліпим князем.

— Вірю! Хай Бог тебе благословить!

По цім виїхав Давид Ігоревич із своїми. Князь Володар разом із грецьким царенком поїхав оглянути грецький полк, у якому були греки, болгары, були й українці, що плили від Дунаєм — шукати доброго папа, служити грецькому цареві. Княжна осталася з мамою сама.

— А що? Ще вчора була ти йому нерада, а нині побачила й...! — промовила княгиня до доньки.

— І що? — спитала донька.

— Сподобався? —

— Скажіть самі, мамо, чи ж не гарний він?

— Не мені оце казати, а тобі.

— Вчора не бачила я його, а нині вже побачила

його і що скажу нині, не буде те саме, що казала вчора. Але...

— Що але?

— Ніщо вам, мамо, не впало в око, ніщо на думку не прийшло?

— Що думаєш, доню?

— Не пригадуєте собі, мамо, як був у нас старий купець Калінокос, а з ним був і молодий купець.. Ми купили в нього оцей синій шовк.

— Пригадую.

— А той молодий купець був дуже й дуже подібний до царенка Луки. Як дві краплиночки води. Дивна подібність, що й приходить мені на думку...

— Що ж таке?

— Царенко перебрався за купця і був уже в нас. Я певна цього. Таки нині або завтра запитаю його про це.

— Але ж, доню, що тобі сталося? Приїхав до тебе твій суджений, грецький царенко, а ти йому, ще й не знаючи його добре, відразу на порозі, що він був купцем у тебе, що він продав тобі суконку. Вже сама думка, що син грецького царя міг би виглядати так самісінько, як перший-ліпший купчик, а купчик знову, як син грецького царя, — обидить його! Хто ж бачив про такі речі питати судженого?!

— Але ж, мамо, я таки його запитаю. Він же казав батькові, що любить війни і всякі пригоди. І одною з таких пригод могло бути й те, що він перебрався за купця і прийшов до нас. Крім того, я вже його впізнала й бачу, що він чоловік добрий, щирий і, коли про це його запитаю, він не тільки що не обидиться, але й розкаже усе щиро.

— Доню, ти готова йому ще й те сказати, що той купець тобі вподобався і що ти, донька князя, думала в своїх думках про нього! І це готова ти сказати, бо бачу, що ти нерозважна і всього по тобі можна сподіватися.

— Я таки певна, що це він, що це він! Я присягаю, що це він! — зачала донька та мати перебила:

— Не присягай, бо людина часто помиляється. Часто видається їй щось правдою і присягає і голову кладе за ту правду, та мине хвилина і правда стає великим обманом. Тому не присягай на непевне!

— Але ж, мамо!

— Я ще не скінчила. Скажи, пощо б він це зробив? Хотів побачити тебе? На це сотки способів в нього, ось хочби й цей: хотів тебе бачити, зібрав своє військо і батькові прийшов в допомогу. Чого ж купцем йому скрадатися по-злодійськи, як міг приїхати, як лицар!

— Але ж це той самий!

— Не вірю в це! Та нехай буде й по-твому, що купцем приїхав найперше до тебе — невже ж нині тобі треба про це з ним говорити?! Тримати язик за зубами це велика штука, що дає немало щастя у житті. Велика штука й терпеливість, що родить золото. І ти будь терпелива. Коли ж поправді він був уже купцем у тебе, він сам не втримає й як стане вже твоїм — сам це все тобі розкаже.

— Оце правда! Не знаю, чому приїздив купцем до мене, та знаю, що це він, не обманюють мене мої очі і мій слух. Та правду кажете, ви, мамо, що про це ще час із ним говорити. Колись він сам про це все мені розкаже.

Недовго барився грецький царенко в Перемишлі.

Князь Володар оглянув іще раз високі заборолла, де майстри кінчали останні метавки, то знову обходив з царенком і воеводою городові стіни і рови і вали і розмовляв з воїнами, що вбивали гострі остроколи у високі вали. По цім оглянув князь щераз запаси хліба, що мали служити в разі нещастя до довшої облоги.

— Пане воеводо, — говорив князь до малого воеводи із живими руками і ще живішими маленькими

очима. — Пане всеводо, завтра рано йду в широке поле. Хочу там скінчити бій, але ти розумієш, пане воеводо! Людина стріляє, Бог стрілу несе!

— Розумію, синцю — відповів низенький воевода, живо моргаючи очима і дивлячися ласкаво князеві в очі. (Оцей воевода мав двох синів, Івана і Михайла, і оба лягли в боях, один з ляхами, а другий на Рожному полі і від того часу, коли воевода до кого говорив щиро й ніжно, називав його „синцю”, не минаючи й князя).

— Порядок тримай залізною рукою!

— Буду! Але я вірю, що до облоги не прийде, бо ти, ясновельможний княже, розібеш їх іще перед городом, але однаково триматиму порядок!

Другого дня досвіта не знати, що було краще: чи те, що сходило ясне сонце й багрило ціле небо на сході — чи те, що в Перемишлі рівними рядами стали старі українські полки, заграли труби, замаяли коругви й до сходячого сонця заблищали гостроверхі шоломи, гострі списи й мечі.

На чолі війська їхав князь.

Княгиня і всі з княжого двора й родини бояр і городяни гляділи з високих заборол за військом. За військом гляділа й княжна, та не була вона весела, як оноді, і не вибивала ногою до такту труб, а спершися, на заборслі, задумалася... Чи всі вони повернуться?!

ХІІІ.

Княжна лишилась сама в городі і сум її огорнув. Не стало когось, що хоч і був коротко і мало з нею говорив, та якого щиро полюбила і якого серце — відчувала — билося для неї.

— Що з ним? Куди він поїхав з батьком, яка доля чекає його в бою? Правда, він поїхав з її батьком і батько буде його пильнувати, але чи всилі її батько його всюди встерегти?! Не грозить же самому батькові у бою горе, тяжкі рани, або й смерть?!

Сумує княжна, ходить задумана, ніде не може собі знайти місця.

До Перемишля збігалися тимчасом збігці з Карпат. Були це в більшості родини бояр та купців; були й багаті люди, що вже з досвіду знали, що це війна, і втікали, сподіваючися знайти в Перемишлі спокій та охорону. Прибувши під город, розказували дивні та предивні дива.

Сказавши правду, чи могло бути більше горе понад те, що ворог переходив границі і грабив і палив та вбивав? Чи могло бути більше горе як війна нанесена чужими, щоб забрати волю, право жити своїм життям власним? Чи могло бути гірше горе, як загроженз воля?

Але більшість утікачів, перетомлених, переляканих, не бачила вже цього великого горя, що грозило всім, а широко розказувала про свої малі нещастя. Розказували, що десь там зловив когось угрин і в своїй дикості

поставив зловленому на руку жаріюче вугілля й змусив тримати доти, доки вуголь не погас. То знову, що полонених обливали киплячим олієм і запалювали, іншим забирали ясний світ, дітей вбивали неповинних.

— Не лжіть! — кричить уже здалека воевода Синцьо, почувши, які дива оповідають збігці.— Не лжіть! Ви самі й не бачили угрина й не бачили нічого того, про що розказуєте. Вже здалеку огорнув вас, відважних, страх і ви втекли сюди в безпечне, але сюди прибувши, вам соромно признатися, що втекли із страху, і ви тут розказуєте всякі дивні дива. Я вже казав вам, що маєте йти далі.

— Угри... — зачне котрийсь із збігців.

— Не перейшли ще границь! — кричить воевода далі. — А ви тут сієте вже страх, неспокій, тривогу. Я вже казав, що маєте йти далі і нині ще підете.

І до княжни доходили ті грізні оповідання, повторювані при кожній війні, і будили страх, тривогу.

Угрів ішла така безмежна сила, що ніхто не всилі стати проти них. Небаром вони вже й під Перемишлем! — говорили.

Княжна слухала. І як спочатку вірила в перемогу батька, так тепер огортав і її страх. І що то буде, як угрин підійде під сам Перемишль, а Перемишль не буде всилі ставити опору? Рабство? Вона вихована на волі, в княжому дворі, де все здобувано перемоги й гордо боронено землі; й не знала, що це таке рабство та передчувала, що це щось найгірше, що забирає людині найдорожчий скарб — волю, що рівняє її з худобиною, з волом, що має тільки тягнути чужий плуг, своєї не маючи волі.

І одночасно із страхом зачала княжна почувати докори совісти й тяжку нудьгу.

Усі пішли в бій, а вона сидить безчинно! Оця безчинність лягала тяжким тягарем на її груди.

Але що ж було робити? Іти в бій? Це одне, що могла зробити, хотівши бути чинною, хотівши допомогти своїм. Але як же іти в бій?... Вона, дівчина, вмiла їздити на коні, вмiла й стріляти з лука — але чи добре? Чи могла вона рівнятися хочби і з найгіршим лучником? А таки, іншого виходу не було, коли не хотіла бути безчинна.

Аж ось одного дня нечаяно звiялася буря.

Оце приїхала в Перемишль бояриня Олена, що мала маєтки при угорській границі. Втекла перед уграми в Перемишль і, як давня знайома, зайшла у княжий двір.

— Ах! — ломила вона руки, — Господи Боже! Ти, ясновельможна княгине, і вся твоя челядь сидите тут, в міцно укріпленому городі Перемишлі, як у Бога за дверми, безпечні, певні й спокійні, а там, у нас, у горах, що там не діється?! — говорила з чуттям, живо розкладаючи руками. — Ясновельможна княгиня, там грабіж, пожежа і війна і всі її страхіття! О, Господи, за що зіслав Ти на нас таку кару й муку?! Не по Божому ми всі жили, неділі і свята видно ми не добре святкували, молитви видно не всі ми відмовляли і пости видно не всі ми постили! Господи, прости нам всі наші вольнії й невольнії прогрішення й за нас і дітей наших не карай!

— Що ж сталося, вельможна боярине? — питала княгиня, якій бояриня вже довший час говорила, розкладаючи руками, про війну, про грабіж, про пожежу і страшний суд і муки.

— Війна, Господне показання! — зідхала знову бояриня.

— Ой, так, так — зідхнула і княгиня Давида Ігоревича, що теж тут була. — Війна, — страшне Господне показання за наші проступки, за наші вольнії і невольнії гріхи. За наші і чужі.

— І за чужі гріхи карає нас Господь? — питала бояриня.

— І за чужі, що ми могли їм перешкодити і не перешкодили. Господи, помилуй нас і змилосердися над нами, бо й не все ми мали силу чужі гріхи перешкодити й направити на добро!

Перемиська княгиня вже не ставила боярині питань, а чекала, аж та сама виговориться і дійде до речі. І по правді, ще пару хвилин. нарікала бояриня, аж дійшла до речі.

Жила при границі, де мала свої маєтки і своїх рабів. (Про чоловіка не згадала). Саме мали виганяти худобу в полонини, як прийшов воевода Петро з військом. Кілька днів пізніше приїхав князь і царенко до неї. Прийняла їх сердечно, щиро, як лицює прийняти князя нашої землі.

— Питаю я князя: — Як буде, княже?

— З чим? — питає жартома князь.

— З війною — кажу я.

— А, мовить князь, — не бійся, боярине, наша перемога! — І далі князь пішов кудись і з ним і ціле військо. І чоловік мій пішов з ним і оба сини, Іванко й Грицько. І день минув і ніч пройшла в спокою і знов приходить день, аж ось у вечір вертає скоро наше військо. Велика — кажуть — сила угрів! І третій син, Юрко, найменший із усіх, ледве що вміє кидати копієм, зачав проситися, що й він піде у бій. І він пішов із чоловіком і старшими синами. Сама я дома з отроками й рабами. Минула ніч, сиджу я при роботі, а тут кричать мої отроки.

— Угрин уже в селі!

Кладу свою роботу, а страх, ну, страх на мене не найшов, я не дочка страху! А тут біжать вже угри просто у мій двір. Приходять угри і хліба просять в мене

— Не дам — кажу — вам чортовим синам! Чи ж я вас кликала сюди?! Чи може кликав вас сюди мій чоловік, чи мої сини, чи може князь землі?!

Гляджу, а там горить уже село.

— Глядіть — кажу — уже ви запалили й за це ще й хліба вам дати?! Геть мені з хати, чортові сини!

Тоді вони з ножами кинулись до мене, та я замкнула скоро тяжкі, дубові двері.

— Вельможна боярине, ти зле оце робиш! — кричить старий слуга Охрім. — Боярине, дай хліба чортові, а то буде біда!

— Гляди, пішли уже без хліба!

Вони й поправді вже пішли, та вже по хвилині вернулася їх ціла громада і вже кричать мої отроки на дворі: Горить! Горить!

Я глянула: горить м'є добро, горить запалене з чотирьох боків! Горить над головами! Я ледве вирвалася.

— Рятуйте, рятуйте! Хто в Бога вірує, рятуйте! — кричать отроки, кричу й я, та хто тут стане рятувати, як уже горить ціле село?! Виводять угри худобу, виносять що попало в руки, як звичайно в ворожому краю.

— Втекла я вниз городом на дорогу, а там надїхав сам король на білому коні.

— Який він з себе? — спитала перемиська княгиня.

— Горбатий він, малий, каліка.

— Він горбатий?

— Так, Кольоман малий ростом і горбатий і, як кожний каліка, злющий і недобрий. Біля нього їхало по боках двох єпископів у довгих чорних рясах та з мечами у руках.

— Єпископи з мечами? У нас таке не водиться, щоб єпископ мечем рубав людей!

— У них це так!

— Що ж далі було? — спитала живо княгиня.

— Що далі? Я глянула на короля і чи тому, що я в нещасті стратила голову, чи може тому, що сподівалася знайти справедливість у короля, що їхав у товаристві єпископів, я — ет, дурне зробила! Піднявши ру-

ки вгору, прибігла я до короля, зловила за стремени і крикнула: Королю найясніший! Пограбили, спалили! — Та решта слів завмерла мені на устах, бо глянула я, а на коні низький, горбатий! Злісним лицем звернувся він до мене і крикнув щось переразливим голосом і ногою — ногою відтрусив мене від себе.

— Упала я на землю, але стид і ображена гідність і злість на себе саму і гнів проти нього і бажання кари підняли мене скоро. Зірвалася я і руки підняла й тяжким прокльонєм його закліяла, щоб назад уже не вернувся!

— Дасть Бог, сповниться наше гаряче бажання кари! Господь ще на небі!

— Дай Боже — потакнула княгиня й питає боярину. — Одначе мені неясне, вельможна боярине. Скажи, чого ж ішла ти до нього? Невже ж ти вірила, що ти в нього найдеш правду? Що він за тебе — своїх каратиме?

— Твоя правда, ясновельможна княгине! — відповіла боярinya. — Але речі обдумані в спокою інакше виглядають, як зроблені у гніві, в часі пожежі, грабежі й війні! Нині я сама бачу, що зробила зле, але в хвилині грабежі я думала, що найду хоч би в короля бодай дрібку справедливости, та ні, це звір, як усі вони разом.

— І тебе він копнув з коня в груди? — спитала тихо волинська княгиня. — О, Боже! Боже! Кінчиться світ, як уже мужчини жінок ногами бють у груди! О Боже, Боже! — заломлювала вона руки.

— Горбатий, злісний!

— Щож далі було? — спитала тихо княгиня.

— Я втекла в гори враз із своїми отроками, а горами й полонинами завели мене мої отроки до своїх. Там чоловік і сини. А мій найменший із скали скидає на ворогів каміння. Ходи зі мною в Перемишль! — кажу. — А він сміється і говорить гордо: — Я вже ніколи не вер-

нуся домів, а все буду на війні! — Ой, чекай, чекай,
— кажу — ще прийдеш до мами! — Ні, — каже — вже
ніколи не прийду! Війна мене живить, війна мені й мама!
— От чуло, як старі казали, й собі таке співає!

— А з батьком що? — спитала знову тихо Ганна.
Вона чекала нетерпляче, коли бояриня згадає, що
діється з її батьком і з царенком Лукою. Про батька
запитала, та спитати про царенка стидалася.

— Наш ясновельможний князь здоров і все при
доброму слові. І з ним я говорила, розказувала все,
а він мене потішив, щоб духом я не падала, а вірила
в перемогу. Не ставив він — казав — опору в нашому
селі, бо сил не має ще досить, життя людей шанує він
високо. Він ставить опір між дебрами, де вузьким
проваллям веде між скелями вузька доріжка.

— Знаю! — промовила княгиня. — Я була там я-
кось, чудове місце!

— З обох боків долини прибігли тут до себе скелі
і тільки малими воротами поміж ними протікає річка
й біжить вузька доріжка. Коли нераз я переїздила че-
рез оці вузькі ворота, все привиджувалося мені, що це
не дві скелі — а два бики розбісилися й розлютилися
на зеленій паші й до боротьби станули чолами. Між
ними тече річка — піна з розярених уст. Увечері ці дві
скелі, що так близько прибігли до себе, виглядають як
голови дивних потворів, а темні ліси над ними, як наї-
жена в люті шерсть. Раз їхали ми туди з одним черцем
і він назвав ці дві скелі якось так дивно, іменем якоїсь
потвори, що боролася з премудрим Соломоном. Ага!
Ага! Назвав їх китоврасами! Отже на тих скелях роз-
ложив тепер князь свої війська, заступив угринові дорогу
і далі його не пускає.

— Слава тобі, Боже! — промовила княгиня. — Про
це я чула! Слава тобі, Боже, що мій князь знайшов та-

ке місце, що може їх вибити як мишей, хай не лізуть на чужі землі!

— Слава тобі, Боже! А то мені все снилося, що нам прийшлося втікати з Перемишля! — зідхнула тяжко волинська княгиня. — Та Бог нас охоронить від дальшої муки і страждань.

— Хоробро б'ються наші! — промовила бояриня.

— А правда, що я чула, будучи між своїми. Того самого дня, як я була в таборі, угри хотіли обійти ці скелі та наші не пустили їх, але в часі боротьби попався в полон грецький царенко.

— Хто? — ледве чутно запитала княжна. Бояриня глянула на бліде лице княжни і в одній хвилині догадалася. Вона вдарила себе легко рукою по устах і промовила: — Ой, цього я не повинна була говорити!

— Сказала, то говори вже й далі! Як це сталося? — питала перемиська княгиня.

— Не знаю того гаразд, чула тільки від свого чоловіка, що на лівому крилі хотіли угри обійти, та наші заступили їм у лісі путь. Із нашими був там і грецький царенко. У бою він ранив якогось знатного угрина, та хотів здіймати з нього дорогу зброю, як обскочили його угри і взяли в полон.

— Ет, це може неправда! — промовила перемиська княгиня. — Може ти, боярине, це недобре почула, може це й до кого іншого відносилось?!

— Може — відповіла бояриня, зрозумівши, що мати не хоче доньки стрівожити. — Може, це оповідав мені мій чоловік, я спішилася й дуже можливе, що я не дочула добре.

Але княжни Анни вона не успокіла. Княжна похилила голову й сиділа задумана й сумна, як підстрілена пташка. Бояриня вже й сама бачила, що не в час прийшла із своєю вісткою, й бажала на інші речі звернути розмову. Вона просила перемиську княгиню, щоб

Їй дозволила спочити день або два в дворі, опісля думала йти до праці, бо не привикла сидіти бездільно. А думала, що праці знайдеться досить: чи хворих доглядати, чи воїнам варити їсти, чи яке інше корисне діло...

Коли вона це говорила, княжна Анна тихо вийшла із світлиці.

XIV.

— Стрийку, я прийшла порадитися з тобою, — промовила княжна Ганна, увійшовши у світлицю сліпого князя.

Теребовельський князь сидів при отвореному вікні, а сонішне проміння гралося по його сліпому лиці.

— Стрийку...

— Це ти, Ганно?

— Я, стрийку.

— Сідай, кажи, що тебе привело до мене? На серце твоє налягла туга? Старий я, бачиш, і сліпий, не знаю, чи найду ліки на сердечні болі.

— Ет, стрийку, я не з тим.

— Приїхав милий та пішов у бій і тяжко тобі, Ганно?

— Не те мені тяжко, що він пішов у бій, а те, що він у полоні. Його там певно вбють!

— Хто ж тобі казав? — спитав сліпець живо.

— У нас Олена, бояриня з гір, втекла, бо весь маєток їй спалили, була і в війську нашім і чула там усе.

— Значить, ти знаєш усе?

— І ти, здається, знаєш, стрийку, вже давно?

— Вже давно знаю оце.

— Чому ж ти не сказав?

— Невже ж усе казати треба?!

— Ти ж знав, що це мене обходить!

— Маєш для друга добру вість, на крилах лети її

сказати, а маєш лиху, не спіши, тим більше, як її почувши, він не всілі допомогти собі. Чого ж було спішитися й мені?!

— Значить, ти давно знаєш це, стрийку, і правдою вже оце давно! Ой, Боже, який це стид нам усім!

— Нам усім? — спитав здивовано сліпець.

— Нам усім! — Батькові моєму, війську нашому, нам усім, усім! Подумай тільки, стрийку: прийшов він з далекої землі нам усім в допомогу, і перший з усіх пішов у кривавий бій, а наші в полон дали його взяти! Який це сором! Сором!

— О, Ганно, яка ти гостра в осуді своїм! — відповів сліпець, усміхаючися. — Найперше ти не була там, не знаєш отже, як це все було. Ти кажеш: „В полон дали його взяти”. Хто дав його взяти? Твій батько, чи може брат, чи інші та його дали?!

— Не оборонили його...

— А як не могли? Війна і бій — ціле життя одна війна і бій, не слухає гарячих наших бажань, а йде своїм шляхом. Правда, багато ми можемо впливати на своє життя, викувувати його, як коваль залізо, але скільки разів воно виривається з наших рук, скільки разів ми безсилі проти того, що станеться. Ось як і ти тепер і я і ми всі безсилі проти його полону — до хвилини, аж війні кінець. Автім нічого тут незвичайного. Хто працює в полі, — на пальцях має мозолі і лиця обпалені, хто ж у бій іде — готуйся на все! Відома ж річ, що в бою не родяться люди і не танцюють при музиці, а один іде гризти сиру землю, другий в полон, третій ранений домів. Це ж ясне і на те треба бути готовим. А тобі, бачу, тужно, Ганно?

— Жартуєш нині, стрийку!

— Не жартую, а правду щирю говорю. Ти ж дівчина молода, час вийти заміж і вже приїхав він. Як чую, молодий, гарний і відважний. Говорив я з ним, і слово

Його мудре. Бач, молоді нераз кидають словом, як половою на вітер, вітер розвіває і сліду не стає з їх слова. Грецький царенко розумний, часом довго застанівляється, заки відповість. А для жінки, що може бути цінніше та дорожче, як те, що її чоловік розумний, знаходить почессть у людей? Чую, що й ти йому не противна, що ж отже дивного, як я тебе спитав, чи дуже тужить за милим твоє серце?

— Воно правда, що він розумний, гарний та відважний, правда й те, що я йому не противна, та не в тому ділі я прийшла до тебе, стрийку. Я так мучуся. Всі пішли в бій боронити землю перед лютим ворогом, а я — донька князя, я сиджу дома, як курятко під теплим крилом мами. Там бій іде, рішається наша воля, а я бездільницею сиджу. Бо й що ж роблю я в цей тривожний час? День-у-день думаю свої думи, а тимчасом відважних та хоробрих треба нам усім. І сон не береться уже моїх віч, і страх огортає мою душу. І ось я вже рішилась по довгому ваганню, та ще в тебе, стрийку, хочу я ради засягнути... А ти порадь мені. Коня сідлаю я буйного, при боці меч, на плечі лук, у руки довге копіє і я йду в бій! Правда, ти стрийку, зараз мені скажеш, що не рубаю я мечем, як вправний воїн, ні копієм не кину я так сильно, так вправно й далеко, і лука так сильно не натягну. Цього всього ще навчуся, бо непереможна в мене воля і сильна моя хіть у бій іти, де беться батько мій, і брат, і всі мужі наші, де й ти боровся б нині хоробро та завзято, коли б не ніж. Хочу я отже в бій, та ще прийшла до тебе, стрийку, хоч уже й сама не знаю, чого, бо я рішилась на все!

По лиці сліпця перебіг легенький усміх.

— Дівчино кохана — промовив по хвилині сліпець. — Ти підеш у бій і інші підуть у бій дівчата, а хлопці з бою шити білля і варити страву вам?

— А хлопці всі остануться у бою, не всі ж дівчата

та жінки підуть зі мною в бій. А піду я одна — невже ж — думаєш — завалиться предвічний лад, старий порядок світа? О ні, не завалиться він іще, як сяду я, а хочби й десять нас на коні і в бій підемо битися за всіх!

— Битися за всіх? — спитав сліпець і знову легкий усміх перебіг по його лиці. — Битися за всіх? — дуже гарний цей задум твій і признати треба: гарно він звучить. Та я старий і бачив не одно вже в житті і знаю, що часто ловлять нас до себе слова милозвучні й широко, буйно розмальовані задуми. Та ми пануймо над собою, спокійно підійдім до тих, так буйно розмальованих задумів і гляньмо оком сумніву, чи це справжні краєвиди, до яких можемо дійти, коли не ми, то хочби наші діти, внуки, чи це може тільки образи, за якими стіна гола і нічого. Позволь, отже, Ганно, що й до твоїх милозвучних слів і до твоїх задумів із сумнівом підійду і гляну, чи й за ними не криється нічого.

— У бій хочеш йти, та ось тут зараз спитаю я тебе, який з тебе воїн? На око певно красний, та в бій не годиться воїн такий, як ти. Сама ж це кажеш, що лука не вмієш добре натягнути, а копієм не вправлена кинути у ціль. Роками треба цього вчитися, аж лук зростеться з рукою й нашим оком в одно, аж лук понесе, куди забажає око. Це нині треба вже вміти, бо ж нині іде бій, а підеш нині, не вміючи — завадою будеш ти всім, не поміччю, не пімстою, як ось підшептує задум. І батько твій, що й так багато на думці тепер має, ще й тобою мусить він журитися. Значить: задум тобі шепче, що пімститися ти йдеш, а дійсно від бою стримаєш ще й іших. Пусте це діло, кинь його!

— А що ж мені робити, стрийку?

— Не всім іти на криваве поле бою, ось бач, і я не пішов з мечем у руці.

— Ти, стрийку, вже не можеш.

— Це правда. Та ось недавно читав мені чернець із книг, що грецький філософ...

— Аристотель? У „Пчелі” часто згадують його.

— Не Аристотель, а Демокрит він звався, з розми-
слов велів себе осліпити, щоб світ його не ловив, а міг
він увесь віддатися думкам. Не я сам осліпив себе, та
інші це мені зробили і я віддався думанню одному. У бій
пішов твій батько, та довго радився мене. Свої задуми
він розказував мені, а я подумав, довго думав я про це
й неодне порадив батькові. Значить, і моя думка пішла
в бій проти угрина, отже й я беру участь у тому бої,
хоч мій теменький світ і не дав мені взяти гострого
меча. Йі тобі я раджу, зроби це саме.

— Як думаєш, мій стрійку?

— Вияви свій талант і всі свої здібності, де найкращі
овочі принесуть й де ніхто інший не всилі тебе засту-
пити. У бої стоїть муж і мужа це діло мечем рубати
ворога, а жінка хай поможе, хай гоїть рани, що меч за-
дасть чужий. Отам і твоє місце. Ранених привезуть не-
баром.

— Ранених, стрійку?

— Ось уже й затремтів твій голос на саму вістку
про криваві рани — а ти б сама хотіла задавати рани,
вбивати в кривавому бої! Де весілля — там завжди му-
зика, де бій — убиті, ранені й кров. Та вертаймось до
діла. Ранених привезуть небаром, іди й доглядай їх, як
мати доглядає дитину. За нашу землю він життя дає,
а ти в імені цієї землі іди гоїти рани.

— Куди ж це йти мені?

— В пригороді живе чернець Яким, оцей високий та
все веселий, коли з людьми говорить, сумний як сам
з собою. До нього йди, а там знайдеш ти працю і пораду.
А точно сповниш обаязок — була в бої й ти.

— У бої я не була!

— Щоденний труд, сповнений точно та основно —

це теж великий бій, хто знає, чи й не більший, як той на полі бою, бо про лицарів на полі бою співають потім пісні, про лицарів щоденного труду пісень хто співає? Похвальною піснею за їх труд — це тільки їх сумління. Иди й помагай! І твоє сумління буде тобі найвищою похвальною піснею, що й ти була у бої і допомгла своїм.

— Як добре, що ось зайшла до тебе, стрийку, ти переконав мене й я іду, як кажеш ти мені.

Подякувала княжна й попрощалася, цілуючи сліпця в руку. А він пригорнув її до грудей і додав оце слово:

— Будь спокійна. Кожна війна вимагає жертв, найдорожчих жертв, які маємо: життя. І якби й на тебе, Ганно, упав тяжкий хрест, нужно й достойно його знеси, донько князя Володаря!

— Стрийку, ти знаєш про Луку що злого? — спитала ледве чутно княжна.

— Ні! — відповів сліпець. — Спокійна будь, навіть і тоді, коли б поправді сталося що злого. І не звертай уваги на плітки, що їх багато приносять у наш город під цей гарячий час. І завжди памятай, що на чолі військ стоїть твій батько Володар, князь Перемишля, що стільки виграв уже боїв, великий досвід має. І памятай, що карність та порядок є в нашому війську. І поле бою ліпше знає мій брат, а твій батько, як угорський король. Вір отже в перемогу! І хочби й скоїлося яке лихо, то буде тільки хвилине, перемога кінцева чия може бути, як не наша — синів оцієї землі?! Иди й працюй, уся віддайся праці, у ній знайдеш ти задовілля, ще й добрий приклад подаш усім посестрам своїм!

Іще раз поцілувала княжна сліпого князя в руку, а він пригорнув її щераз до грудей і благословив на труд новий — щоденну працю.

XV.

Чорно одягнена черничка вийшла другого дня з княжого двора враз із двома подругами. Вийшла з княжого двора й спішила вділ, у пригород, до лікаря, ченця Якіма.

— Добре, добре — вітав високий чернець, такий високий, що про таких говорять звичайно, що при них Господь згубив міру. Його руки були довгі, грубі, що, здавалося, міг ними ведмедів розривати. Суперечністю до цілої постаті було його лице: тихе, добродушне. — Добре, добре, що ясновельможна княжна ласкава з нами разом працювати. Але тут на правду треба працювати!

— Я й прийшла, щоб на правду працювати — відповіла Ганна, задерши голову вгору, щоб бачити лице черця.

— Це добре! Згори кажу: княжни тут нема, а тільки Ганна, слухняна, працююча Ганна.

— Так воно й буде! — відповіла княжна.

— Як так, то й все буде добре і я вас всіх схороню в біді — усміхаючися простягнув чернець перед собою свої довгі, грубі руки і ті руки були хоч на локоть вище понад головою княжни та її подруг. Княжна почувалася маленькою й завернула голову догори, хочачи побачити, наскільки він вищий від неї. І здавалося їй, що стоїть перед високою скелею.

— Правда, що я можу захистити вас?! — сміявся

чернець. — А тільки слухайте й працюйте в ім'я Боже для наших найближчих.

— Наш чернець завжди жартує — промовила бояриня Олена, що теж ходила біля ранених.

— Такий час настав нині, що кожний сумує, журиться й плаче. В такий час люблю винести на торг товар, якого там найменше: добрий жарт і дрібку веселости. Вони ж вартніші від золота. Що ж, Господь мені свідком, хотів я взяти меч і йти у бій, як колись ходив, хоч уже старі мої літа, та князь поставив мене тут, де сум і плач і стогін. І ось я лікую хворих, від здорових гоню сум і тривогу.

— І завжди це вдається? — спитала бояриня Олена.

— Не завжди, бо ось услід за мною іде бояриня, що втекла перед уграми, і боїться, що угри сплять усе її майно й тому все стогне, плаче.

— Це легко говорити! — зідхнула тяжко бояриня.

— І що pomoже цей твій жаль та стогін? — запитав чернець. — І за чим ти жалуєш, боярине? Усе суєта!

— Це легко так говориться!

— Правда, це легко так говориться, а тяжко робиться, але себе треба побороти, тоді воно й легко зробиться. Ось і в мене були маєтки, сотки отроків, коней і волів, а нині одержу маю від князя, значить вона не моя, а моє все майно: оця моя паличка і ця моя шапочка. Паличку я витяв собі в лісі, а шапочку ушив собі сам! — І він надів на голову споловілу шапку, а в руки взяв кюстур. — Оце моє майно і ворог не страшний мені, а візьме мені паличку, — нову я витну собі в лісі, а візьме мою шапочку, нову я собі вшию. Ось тому й легко мені на душі, тому й іншим журбу розганяю.

— З тобою, черче, й не догворисься.

— Тим скорше піде наша праця. А праці в нас досить. Боярине, бери до себе княжну та її подруг і зараз дай роботу, хай тіпають льнянне полотно, до ран щоб

було прикладати, а потім порядкуйте зілля. Це — говорив чернець до княжни — як пішло вже на війну і князь доручив мені лікувати, пішов я на поля і гори збирати лічнічі зела. Я скликав малих хлопців із села і показав їм, яких мені потреба зел. Вони й назбирали, я сушив, та он побачив я аж нині, що зела деякі мені помішалися. Їх треба розібрати, бо кожне зело має свою тайну, а спішіться скоро, бо нині-завтра зачнеться вже бій.

— Угри вже перейшли границю?—спитала бояриня.

— Мабуть ще ні, не знаю, не мое це діло.

Вийшов чернець, а бояриня каже княжні:

— Залізний чоловік оцей чернець! Високий аж до неба, а всюди вкрутиться. Веселий раз, то знов такий сумний, що й слова з нього не дістанеш. У молодих літах був у Франції, на дворі королеви Анни, дочки Ярослава. У великій почесті він був та пошані, бо знає він по-французьки, німецьки й грецьки і вельми він учений. Кажуть, що сам король французький брав його до ради. Та не припало йому життя на королівському дворі, вернувся, роздав усе майно й постригся в черці.

— Чому? — спитала княжна.

— Бо, каже, зглибив тайну всього: усе суєта! Ти ж чула, як жартом він сказав: шапочка й паличка. За цим жартом криється глибока правда: нічого не треба вже його з цього світа, ні тої шапочки, ні палички, а весь віддавався він для інших.

— Але в бій він радо йшов би і вбивав!

— І ляг би головою в бою, та ще вперед пощербив би багацько ворожих голів. Не знаю, чи добре розумію його душу, та здається вже мені, що багацько зрозуміла: в нього самі противенства. Диви, княгине, який високий він, та одночасно і страшний — душа ж його лагідна й добра як дитина. Тілом подібний він до воїна, що піде і вбиватиме, душею він чернець. У свобідній хвилині попроси його, княгине, хай тобі розкаже, як по

світі мандрував, які пригоди пережив, яких то бачив він людей. Цікаве це все, а ще цікавіше пливе з його уст, бо вельми гарно він уміє оповідати.

Але на оповідання не було часу. Привожено раних. Високий чернець не завжди чекав на отроків, а брав із воза раних, немов малих дітей, і на руках заносив у кімнату. Тут оглядав рани, читав молитви, прикладав усяке зілля.

Привожено раних. І про що то не оповідали раних, як радо слухала княжна! Оповідали про князя, її батька, завжди усміхненого, задуманого. Всі вірили, що переможуть ворогів. Як?! — це знає один князь. Це він думає свою думу. Молоде княжа Ростислав — о, цей хоробро бореться, а тільки недавно став до бою проти якогось силача, а той з такою силою випустив стрілу із свого лука, що пробив Ростиславові щит і ранив його в руку. Та нічого, рана мала, незабаром він знов буде в бою. Хоробро бився грецький царенко.

— Його взяли в полон... — докинула княжна.

— Ти був при тому, бачив?

— Не бачив я цього.

— Тяжка перемога наша! — говорив знову другий боярин, якому княжна прикладала зілля до рани на руці. — Вдесятеро сильніші від нас вороги! Ідемо в бій — їх хмара обступає нас, по десять на одного. Як льви ми боремося, та встоятись не всілі!

— А що ж князь? — питає княжна.

— Що ясновельможний князь, твій батько? Чи ж ясновельможний князь всемогучий — усе зробити всілі? Кожному з людей поставлені границі!

— Наш ясновельможний князь напевно їх розібе! — обстоював при своєму перший.

— Дай Боже, дай Боже! Та бачив я й таке: При границі ми їм заступили дорогу, та не стримали, бо дуже багато їх ішло. Тепер у тій вузькій шийці тримаємо

їх, та це до часу тільки. Дай Боже, щоб ми встояли в нерівному бою.

Зложено ранених. І збігців прибувало в Перемишль все більше й більше, що перемиський воевода брався за голову, бігав неспокійний і кричав:

— Синцю мій, ще й не видно угрів, а ті вже й звалилися! Обідають увесь город, заки прийде ще до облоги. І чого б то я втікав?!

— Розуміється, пане воеводо, що з Перемишля ти вже не будеш втікати! — відповідав жартом старий боярин, старий, нездатний вже до бою.

А інші просили пана воеводу:

— В нас не видно ще угрів, але в нас уже спустошені поля, забраний увесь скот і люди в полоні одні, а другі вже побиті! І ти, пане воеводо, не пускаєш нас у город! Куди ж нам дітися тепер, де нам глядати захисту й ратунку?

Привожено ранених. Які зворушення не переживала княжна у той час. Біля ранених ходила як мати, але як часто чула своє безсилля! Скільки то разів, коли сумерк ночі стелився по землі, ранені, що мали камінням, чи мечем потовчені ноги, зривалися, дивилися горючими від гарячки очима десь далеко перед себе і кричали захриплим голосом:

— На ворога, вперед!

Інші кричали знов у гарячці:

— Втікаймо! Чорна хмара йде на нас і камінь не остане на камені! О горе! горе!

Успокоювала їх, прикладала до ран зілля, давала напої, які приготував чернець, але все частина тих криків і стогонів і болів приставала й до її душі. Як досі певно вірила в батькову перемогу і в поворот судженого, — так тепер одна чорна хмара ввиджувалася їй, що йшла на їх землю, на їх город, на них усіх, щоб їх знищити, стерти з лиця землі! І як досі представляла собі

бій чимсь гарним та високим, як це співають у лицарських піснях, так тепер бачила й відворотну сторону тих боїв! Як добре, що порадилася із сліпим стрийком, а то не перенесла б тяжкого тягару.

Із поля битви приїздили часто гінці.

— Як там справи? — питає княжна якогось знайомого боярина, що саме злавив з коня перед княжим двором.

— У нас все добре!

— Тут кажуть, що ворог вдесятеро сильніший від нас! Ніщо нам не грозить?

— Ті, що далеко від поля бою, завжди бояться більше від тих, що в полі б'ються! У нас — кажу — все добре! — відповів боярин, та виділа княжна з його лица, що не такі вісті приносить він із поля битви, а тільки тривоги не бажав ширити.

Спішить гонець у княжий двір, де чекає його сліпий князь разом із воеводою, та недовго сидить у них: на коня й далі. Як казали: настрічу князеві Давидові Ігоревичеві.

Давид Ігоревич! Куди дівся князь Давид, пішовши у широкий степ? Стоїть його дружина, бездільна в Перемишлі, чекаючи князя. Вона сама й хотіла вже у бій, та велять їй чекати. Де ж забарився Давид Ігоревич? Де ті їздці половецькі, що він поїхав по них?!

XVI.

Закурилися гори від пожеж.

Угри перейшли границі і — як пише мадярський історик Бонфіні — „Звичаєм ворогів нищить Кольоман усе вогнем і залізом, людей і маєтки забирає без різниці”.

На чолі угорського війська йшов король Кольоман.

Це був чоловік малого росту, худощавий та уломний, але енергійний, — як звичайно люди малого росту, і злосливий, — як уломні люди. В тому часі був ще молодий, вус щойно надобре почав рости, але з королівського лица пробивала сила й самопевність.

Кольоман був сином угорського короля Гейзи I. Але перед Кольоманом сидів на угорському престолі не його батько, а стрий Володислав. Король Володислав не любив Кольомана за його злосливість, непослух і бунтарство й вирішив лишити угорський престіл старшому братові Кольомана, Алмусові, а Кольомана замкнути в монастир, а коли покориться, навчиться жити з людьми і зглибить тайни святої теології, хотів його зробити єпископом в Ягері.

Молодого й енергійного Кольомана не манило наше життя, не тягнула єпископська мітра, він не кидав упертої думки стати королем, а що стрий уже думав його зловити й силою замкнути в монастирі, енергійний Кольоман іще з Феєрвару, де тоді була коро-

лівська столиця. Щойно по часі дійшли до короля Володслава вісті, що Кольман утік до Польщі.

Пізніше погодився Кольман зі стрием і дістав половину королівства, другу дістав старший брат Кольмана Алмус, що був тихий, сумирний і його любив старий король.

Переїняв Кольман по смерті стрія частину королівства, але недовго був між братами мир. Чи за придуману зраду велів Кольман зловити старшого брата й по тодішньому звичаю, зробив його нешкідливим — велів осліпити.

Саме в той час по любецькому зїзді по присязі на хрест київський князь Святополк і волинський Давид Ігоревич зловили теребовельського князя Василька й осліпили. З того осліплення замість миру між князями, як це собі присягали, повстали нові війни й міжусобиці, що потрясли старою Україною, не один город спалили, не одну душу відлучили від тіла.

Святополк бажав оправдатися перед іншими князями, що він невинний, напав на свого спільника князя Давида Ігоревича, прогнав його з його земель і заняв його землі.

Але зайнявши землі князя Давида Ігоревича, бажав зайняти землі й сліпого князя і його брата Володаря, князя Перемишля. Та Володар був до бою готовий і, коли прийшов Святополк до нього, розбив його на Рожному полі, недалеко нинішнього Золочева. Утік побитий Святополк, добрий політик та слабкий войовник, утік і вислав свого сина Ярослава на Угорщину, підюджувати Кольмана на Володаря й осліпленого Василька.

Син Святополка Ярослав з'явився на королівському дворі Кольмана. Приносив від батька дорогі дари й просив щоб Кольман допоміг розбити галицьких князів. Як далеко йшла ненависть між синами одної землі-батьківщини свідчить те, що київський князь готов

був навіть відступити Угорщині цілу галицьку волость, перемиське й теребовельське князівство, щоб тільки не володіли там князі Володар і Василько. Так далеко зайшла ненависть між князями давньої України!

Молодий, діяльний угорський король, який перед двома літами був здобув Хорватію і прилучив її до свого королівства, не був противний такому походу, в якому міг здобути добрий шматок землі й стати паном по обох узбіччях карпатських гір.

Святополків син Ярослав заохочував його, тим більше, що з того, що в останніх літах Володар і його брат Василько вели безнастанні війни, було можна виснувати різні внески. Можна було думати, що, ведучи безнастанні війни, вони вправилися в веденні війни, й не тяжко було зробити й такий внесок, що оба Ростиславичі, ведучи безнастанні війни, цілком уже ослаблені й легко буде їх побити. Оцей останній внесок витягав і Святополків син і представляв Кольоманові, яка легка перемога чекає його за Карпатами. Край спустошений війнами, населення стогне під тягарями податків, багацько людей зненавиділо князя так, що коли прийде якийнебудь інший, а хочби й чорт, приймуть його радо.

Але ще одна обставина веліла Кольоманові йти на Галичину. Недавно перед тим повдовів був Кольоман і розглядався по Європі, де б тут знайти нову королеву. Йому й звернули увагу, що в київського князя Святополка є дочка Збислава, що своїм родом та почотом, значінням батька та маєтком не то що дорівнювала угорському королеві, а ще й перевищала його. У цій справі й засягали висланці Кольомана думки в Києві й принесли відповідь, що не противний Святополк віддати дочку за угорського короля, і Кольоман вже й думав слати своїх сватів у Київ, як ось приходить син Святополка Ярослав і підюджує Кольомана в похід проти га-

лицьких князів. Як міг будучий зять відмовити будучому тестеві?!

Ішов зайняти галицьку волость і всю цю волость мав собі затримати, як придане. Кольоман ще й сподівався, що, зайнявши Галичину і ставши близько київського князя, відіграє й немалу роллю в історії України, а надто, що в старій Україні у той час не було ладу і для молодого рішучого короля була велика нагода виявити свої здібності і свій хист. Що й київський князь утішиться на вістку, що Кольоман іде проти Ростиславичів — не треба й згадувати: волів там мати свого зятя, угорського короля, як Ростиславичів.

Осьтак частинно через незгоди давніх українських князів, частинно через свою енергію й охоту воювати, а мабуть найбільше з уваги на майбутню жінку — ліз Кольоман в історію давньої України.

Закурилися карпатські гори від пожеж.

На переді війська на бистрих малих конях їхали передні сторожі, чистокровні мадяри, з довгим волоссям й косами заплетеними ззаду. Справно вони їхали, їх діди жили ще в буйних степах і не розставалися з конем. За передніми сторожами йшли піші. Глянеш і відразу побачиш, що не один народ тут іде. Ішли тут в обтислих штанах і коротких загортках хорвати з короткими луками на плечах та з рогатинами в руках. І словаки тут ішли в обтиснених білих штанах і незапнятих сорочках і німці в кольорових одежах, що несли на плечах не луки, а чагри, що несуть далше як луки і б'ють сильніше в ворога. І закарпатські українці в широких штанах і з довгими луками на плечах. Цих не було багацько, не врів їм король.

За пішими їдуть у недалекому відступі кінні. Перших кілька сотень мали знов заплетені коси на голові й малі луки й довгі списи, за ними йшов польський відділ, присланий в допомогу Кольоманові. За ними знов мадя-

ри і на білому коні молодий король в пишній дорогій одежі. Золотом вибивана й його зброя й упряж його коня. Біля нього їхало з пів сотні лицарів, одягнених теж багато.

Побіля короля, по правій руці їхав широкоплечий мужчина із сивавою довгою бородою й маленьким круглим носом. На ньому була священнича одежа, великий золотий хрест висів на його грудях, а довгий меч при боці. Мале лице з маленьким круглим носом усміхалося. Це був єпископ Купка. По другому боці короля їхав маленький худощавий їздець, теж у священничій одежі і з золотим хрестом на грудях. Його лице було якесь сумне, скривлене, здавалося, що він водно плаче. Сидячи на коні, тримав у руці малий молитвенник, хрестився й молився. Це був єпископ Лаврентій.

Угорський король хоч слабкий тілом, та кріпкий духом, любив перебувати в товаристві вчених. А що в тому часі ученими були монахи й духовні, то й угорський король перебував часто в товаристві духовних осіб. Його й названо в угорській історії Kálmán Könyves, що значить „Кольоман Книжник”. Але й ще одна була причина, чому в товаристві короля були єпископи. Занявши Перемишль, думав він вислати з Перемишля обох єпископів у Київ, щоб посватати Збиславу.

Збислава не хотіла йти за Кольомана й потім його зраджувала. Її сина Бориса не признав Кольоман наслідником і прогнав його разом зі Збиславою. Коли Борис виріс, вів при помочі українських і польських військ війни за здобуття угорського престолоа, але безнадійно, оспіваний потім малярськими поетами, як безталанний претендент угорської корони.

Угорські війська переходять гори.

Виходять саме війська на хребет одної з гір, як король затримав коня і оглянувся. І вся його дружина стримала коней. А король приложив руку до очей і гля-

нув позад себе на ті сотні кінниці, що ще йшла вгору. Довгі списи блищали до раннього сонця.

— Це не сотні, а живий залізний ліс! — промовив король, одушевлений.

— Королю найясніший! Сила! — промовив єпископ Купка, що звук багато говорити. — Сила-силенна!

Ніхто більше не говорив і король мовчав, глядів на дорогу, що тяглася згори вниз. Передньої сторожі вже не бачив, вона була вже десь за закутом, але побачив іще кінець піших і сотні, що з'їздили вділ.

— І це живий залізний ліс! — подумав король і дивився далі вниз, задуманий. По хвилині спочили його очі на зелених соснових лісах, що росли вдолі по обох боках дороги. На тих лісах спочили хвилинку очі короля. І піднялися вище лісів і спочили на чистому голубому небі. На небі не було ні хмаринки. Аж ось спостеріг король, що перед ним буває орел на тлі безмежного синього неба.

— Орел! — промовив король, вказуючи рукою на орла. — Він один вийшов проти нас. Який це може бути знак?

— Це тільки добрий. Орел диктував святому євангелистові святу євангелію, тож як міг би бути злим знаком?! І нам віщує він добро, — толкував єпископ Купка.

Другий єпископ молився без перерви з книжечки.

— А може й злий? — запитав сам себе король.

— Чого турбувати себе тим? — промовив котрийсь із дружинників.

— Цей знак може бути й злий! — промовив різким голосом граф Есень, перший воевода королівський. — Володар не броронить своїх границь і це багацько насуває на думку: не тут, деінде хоче битися. А може вже замкнули Перемишль? А може?! Одним словом це багацько дає до думання!

— Чи сяк чи так, наш скорий похід їх погуба. Ідім отже скоро! — промовив король і рушили з місця.

— Повідомляють з Польщі, що прогнаний князь Давид Ігоревич приспів на поміч у Перемишль — промовив граф Есень.

— Я чув уже про це, казав мені печатник. Невже ж велика сила ще в Давида? Він всилі збільшити нам тривогу?

— Не всилі він збільшити нам тривоги, та все таки й він привів хоч сотень зо дві мечів, збільшить нам силу ворогів.

— А хочби й сотні дві сюди, а хочби й сотні дві туди — усе це нам пусте! Однаково втрое більше військ у нас! Та й ще якого війська! Не боюся Давида Ігоревича, не заважить на терезах проти нас! — відповів король.

— І я не син страху, та воєнне діло велить усе роздумати.

— То правда, але яку ціну має сама розвага — без відваги?

— Розвага без відваги має таку саму ціну, як відвага без розваги — відповів воевода.

— По-моєму помиляєшся, пане воеводо — толкував король. — Розвага це прикмета старих людей, подібна до води в болотньому озері, що все поверхню має рівну. Відвага — це вогонь, що родить чуда в часі бою!

— Правду каже король наш найясніший! — кінчив спір єпископ Купка. Він простягнув перед себе руку і вказав на долину, що простяглася перед їх очами.

— Гляди, королю найясніший, яка чудова земля. Високі зелені ліси, а там широкі полонини, на них випають скот. Багата, чудова земля. А ти, друже, — звернувся поза плечами короля до другого єпископа — чому не глядиш на чудову, красну землю, що наша вже в цю мить?

— Молюся, брате, — ледве чутно відповів єпископ Лаврентій.

— І на молитву буде час, гляди!

З'їхав король із своїми вділ. Перед ними простягалася вузька долина над потоком і в садах село. Проти їздців підїхав якийсь старшина й передав воеводі звіт, воевода подав королеві. — В селі, до якого саме віздили, була кіннота під проводом молодого княжати перемиського Ростислава. І сам князь Володар мав бути в селі, та ми розбили їх і зайняли вже село. Розіслали стежі довруги. І на верхах нікого не найшли.

— Багацько взяли у полон?

— Всього кількох.

— В селі лишилися ще люди? Всіх брати в полон, усіх людей пригожих до роботи. Забрати і весь скот! — розказував король.

— Отак ми й робимо, а що нездале, те ми... — й старшина вказав рукою вділ на густі клуби диму, що тут і там здіймалися понад дерева: — Людей і скот забрали ми в полон, а решту палимо!

XVI.

Заїхав король у село, а тут зойки, крики на тривогу.

Горять хати по обох боках дороги, й на пригорі й далеко ген під лісом, усюди вже вогонь. Біля хат кричать жінки, здіймають руки вгору, з небес благаючи пощади. З дємівок виганяють худобу, а там знову вівці, свині. Женуть усе разом із військом. Глипнув король, аж тут якийсь його їздець везе на коні підсвинка. Він квичить, пручається, полохає коня. Зіскочив їздець скоро з коня, пробив ножем свиню, на коня перед себе й далі.

Деінде гнали угорські їздці полонених селян. Ті, правда, не воювали проти угрина, та здорові, надаються добре до всякої праці. За полоненими біжуть жінки та плачуть, дрібочуть малі діти. Горять хати, горить усе село.

— Думаю що це може не треба так усе палити... — промовив несміло єпископ Лаврентій, зложивши книжечку до молення — Іце ж ми здобули оцей край, він наш уже. Маєток краю — оце люди й їх добро. Палимо їх добро, значить самі обезцінюємо свій власний край, самі нищимо себе. І Господь наш Христос...

По лиці короля постелився усміх.

— І Господь наш Христос казав: „Не чини ближньому, що тобі не мило” — хотів ти, богоугодний отче,

сказати. Та невже ж оцей простак, до того ворожої землі, ближнім моїм є?! — спитав король.

— І він нам ближній, так казав Христос.

— Хай буде ближній він твій — відповів король — своїм його я не вважаю. Автім, коли єпископи, як ось ти преподобний Лаврентіє, будуть вести війну, то можуть не палити, а навіть не вбивати. Ми палимо все! І я додав би ще одно про таке знищення — вже нашої землі. Це правда, що пожежа нищить добро наших уже підданих, та доки світ світом, буде війна, бо вона одна дає нам волю і розмах! А є війна — то мусить текти й кров, то мусить і пожежа значити шлях переможця! Пожежа подвійно конечна на війні. У наших воїнів, признаюся, що і в мене самого, вона духа піднімає вгору. Як полумінь у ворожому краю підіймається вгору, так вгору підіймається й відвага завойовника! Попалені ж — ось слухайте! — кричать і плачуть, до неба піднімають руки. В них убитий уже дух, умерла вже охота спротиву. Та не тільки в них одних, а вид пожежі йде далеко. Хто тільки з ворогів її побачить, у того завмирає відвага, нижче земної трави упадає дух! Як довго світ світом, завжди буде війна — повторив король — завжди поллється кров, завжди пожежа значитиме шлях переможця!

Замовк єпископ Лаврентій, знову отворив книжечку до молення і став молитви шептати...

XVIII.

Ширячи пожежу, йде угорське військо далі.

Володареві малі відділи уступали, не вдаючися ніде в рішальний бій, а тільки на вузькій доріжці, де з обох боків збігалися гори й замикали долину, знаходили угорські війська всю дорогу завалену зрізаними деревами, грубими пнями і камінням.

Ізза куп дерева слали Володареві лучники стрілу за стрілою. Зачиналася битва. Та що тільки угорські їдці крутими берегами обходили купи накиданого дерева, як уже лучники сідали на коні і втікали. За ними гнались угорські відділи, але купи накиданого дерева затримували військо. Тепер зачинали розбирати накидане дерево. Правда, крутими берегами могли б обійти піші й кінні, але навантажених обозів не можна було лишати.

Упоравшись з одною перешкодою, ішли угорські війська далі, доки знов не знаходили дороги заваленої стосами дерев і камінням.

Де дорога вела вузькою долиною між скелями, з вершків скель вітали угорське військо калені стріли і камінні брили. Зачинався бій, та знову, коли угорські їдці обходили скелі, щезали лучники, щоб на іншому місці знову з'явитися й затримувати війська в поході.

Находили угри й завалену дорогу від гори до гори деревами, що запалені горіли й не давали до себе приступити. Угри мусіли чекати, аж хоч частина вигорить,

розтягали горючі кусники, кидали їх у воду і знову вільний шлях і далі йшли.

Отак поборюючи перешкоди, але ніде не маючи рішальної битви, дійшов угорський король аж до Нижанковець, на південь, недалеко вже Перемишля і над річкою Вагром розбив свій табор.

Король і всі його воеводи були певні, що битви не дасть вже князь Володар — що перед ними одна облога Перемишля, до якого і так не було вже далеко.

Зближався вечір.

В таборі розпалено вогні. Біля одного вогнища сидить король із найближчими. На вогнищі печуть отроки мясо, на возі біля вогнища боклагі, з яких вино отроки точать. В руках короля й його оточення видніють срібні чарки.

— Королю, найясніший! Приношу добрі вісті, наші передні стежі дійшли майже під Перемишль, не стрінувши ніде сильних ворожих сил! — доніс королеві перший воевода, граф Есень.

— Це все можна було й передбачити! — відповідає король спокійно, певно.

— Випиймо, братя й дружино, за добре слово пана воеводи. Переночуємо тут, а завтра ми під городом.

Наповняють отроки нові чари. На щастя, на здоров'я, що завтра під Перемишлем!

— Ми завтра під Перемишлем — повторяє перший воевода граф Есень. — Але як довго там стоятимемо — не скажу; та гаряче бажаю й хочу, щоб якнайскорше здобули ми цей город. За день, за пів, ну таки відразу, як станемо під ним.

— Віват, віват! — несуться крики, підносять чари догори.

Молодість, погідний весняний вечір і старе токайське вино веселили зібраних. Аж король — сам сміючися,

піднявся догори і плеснув у долоні. Затишли всі, промовив король.

— Дозволь, любий префекте, що спитаю тебе, як найлегше можна здобути город?

— Так самісенько, як жінку.

— А жінку?

— Так самісенько, як горід.

— А обое? — питав король далі.

— Рішучою силою й коротким залицянням, хоч горід, а хоч жінку побеш завжди! — звучала відповідь.

— Це все в нас! — відповів король.

— Тому й скоро здобудемо ту жінку! — і рукою вказав префект королівської когорти в бік Перемишля.

— Добре! — промовив король. — Бачу, що розумієшся на тім ділі, тому позволь, що й далі поставлю тобі питання. На ті питання й інші з вас можуть давати відповідь, а ми й побачимо тоді, в кого гарний дотеп і фантазія. Отже: Перемишль возьмемо хоч завтра, а хоч і післязавтра, це пусте. Ми возьмемо його, і як думаєш, префекте королівської когорти, хто перший віде в здобутий Перемишль?

— Хто перший віде у здобутий Перемишль? — повторив префект королівської когорти. — Хто перший віде?

— Відповідь тут ясна! — промовив єпископ Купка. — Як возьмемо Перемишль, то в город віде перший — перший угорський воїн.

— Відповідь добра, а за ним? — питав король далі.

— За першим угорським воїном віде — другий угорський воїн! — відповів єпископ.

— А за другим?

— Присягаю, що третій, не четвертий!

— Не це я думав — відповів король. — Відповідь недобра. Це ясне й зрозуміле, що перші відуть наші во-

їни, щоб там завести лад. Та ви мені скажіть, хто за нами віде?

— Заїдеш ти, королю найясніший, у честі й славі!
— неслися відповіді з усіх сторін.

— А хто б поїхав передо мною? Щоб звеличав нашу славу, нашу силу, плодородність наших нив?

Хвилинку було тихо. Префект королівської когорти, що був на хвилину щез, з'явився знову. В руках ніс грубий довгий ланц, яким брязчав, щоб звернути увагу всіх на себе.

— За першим відділом військ поїду в город я з оцим ланцом кріпким! — і він підняв угору ланц і знов брязчав ним із усеї сили.

— Пощо? — спитав король.

— Князеві Володареві на руки і боярам, що нам ставили опір. Їх звяжу я оцим ланцом і заведу до тебе, королю найясніший, а ти поставиш свою ногу на їх побиті голови і відеш тоді в город.

— Задум цей дуже добрий — промовив Кольоман.
— Перші відуть отже у здобутий город передні наші сторожі; за ними наш префект із грубими ланцями.

— Твое славне військо і ти, королю найясніший, поміж ними як між роєм матка! — промовив воєвода граф Есень.

— Не вгадав! Ні ти, ані ніхто інший, отже сам скажу!
— на те король. — Зайнявши город, зробимо велике свято приходу наших предків в угорську країну. Займуть наші город і заведуть там лад, тоді поїде в город наш похід. Дві парі волів круторогих, білих, запряжених у широкий віз. Воли й віз прикрашені зеленню й пахучим цвітом. На возі розсядеться широко перша красуня, що в нас є в таборі. Єпископ Купка і префект моєї когорти не відмовлять моїй просьбі і виберуть щонайкращу дівчину, що буде представляти нашу родючість, нашу землю, нашу силу. Побіля воза поїдуть на конях мої ли-

царі, з мечами піднятими вгору, на знак, що нашу землю все боронить меч. На шлях, куди їхатимуть, розкинуть руські трупи й здобуті хоругви, щоб наша сила перешла по них, на знак, що до своєї цілі йдемо по трупах ворогів. Щолиш за цим усім поїду я на чолі моїх відділів. Цим усім займешся ти, Матвію, разом із єпископом Купкою, у вас обох веселі та дотепні задуми, можливо, що й самі придумаєте ще неодно до мого.

— Слухаю — відповів Матвій. — І свято уряджу на честь і славу великих наших предків, на славу твою й честь, королю найясніший.

Король вдивився в погідне небо й напів снів... Займе Перемишль, з Перемишля вишле обох єпископів у Київ... До тижня вони вже в Києві, сватають молоду княжну, за нього, за короля Угорщини, що підбив хорватів, тепер розбив галицьких князів...

— Годі! — перервав король свої думки. Він устав, сплеснув у долоні, а коли довкруги вогнища втихло, промовив:

— Гарно, весело й мило нам тут бавитися, та по останню чарку й іду спати. І вас усіх прошу: випиймо востаннє і йдім спати. Завтра похід перед нами й праця — вино ж приятель веселощів і забав, а ворог труду й праці. В останнє пю, а решта в Перемишлі!

— В Перемишлі!

Король відійшов. Ще короткий час догоряли вогні, отроки пекли собі мясо... Але недовгий час минає, гаснуть огнища, тиша і спокій опановує табор.

XIX.

Війська перемиського князя уступали перед навалою угрів і вже були недалеко Перемишля. Здержуючи ворогів, ішов князь Володар в останніх рядах. Це, що йшов в останніх, до ворога найближчих рядах, робив тому, що в тих рядах найскорше повстають всякі замішання, і завжди найскорше родиться переполох і хіть утечі. Своєю приявністю й тим, що ставав з дружиною разом до бою проти угрів, підтримував князь добрий, бадьорий настрій. Робив це князь ще й тому, що так учив його батько Ростислав та й сам він навчився з досвіду життя, що всі наші справи полагоджуємо найкраще самі, не здаючися ні на кого.

Правда, колись у молодих літах, старався князь особисто полагоджувати кожне діло. Тоді вважав він своїм обов'язком розсуджувати важніші спори людей, що приходили до нього, тоді вважав він своїм обов'язком наглянути кожну частину війська в часі бою, але скоро побачив, що часто зайнятий дрібними справами занедбував важні, великі і сам був завжди втомлений.

— Замість сто діл дрібних — одне велике діло. Замість сто дрібних думок на день — раз на місяць або й раз на рік одна велика думка! — думав князь, дозріваючи в літах.

І тоді став князь передавати свої дрібні справи іншим, залишаючи собі щонайважливіші. Передаючи свої справи

іншим, побачив, що тут знову найважливіше: кому передав яке діло. Одні виконували навіть більше, як князь їм доручив; інші робили тільки те й більш нічого, а третім ніколи не велося, бо все мали якісь перешкоди.

Ось тоді, заки князь іще віддавав кому яке діло, зачав пильно звертати увагу на здібності, звичаї й привички людей. — Пізнавши людину, віднайти в неї її добрі й злі здібності — оце велика вмільість, якої знання всотеро оплатиться — думав князь.

— Уміти пізнавати людей — значить над ними володіти! — говорив не раз князь. — Пізнавати здібності людини й доручити йому насамперед мале діло, що відповідає його здібностям і дивитися, як він його виконає. Виконає добре, доручати щораз важніші діла й виробляти в нього самостійність і почуття відповідальності. Так думав тепер князь.

По часі спостеріг князь, що не так з великих діл, як з дрібничок найлегше пізнати людину. Великі діла не родяться кожного дня, а дрібнички бачимо щодня, їх треба тільки підхопити, зрозуміти. До того: при важних, великих ділах старається людина часто дібрати вигляду, знаючи, що інші дивляться на нього. Виконуючи дрібнички, мало стережеться й тоді найбільше виявляється його вдача, тоді й найскорше його пізнаєш.

Дружинникові, що в розмові перескакував з предмету на предмет, не доручив би князь ніякого діла, що вимагало довгої, витривалої праці, при якій можна легко знеохотитися. Але того самого дружинника покликкував думати думу, знаючи, що в нього сто думок; та горе, коли б був дав тому самому дружинникові хоч одну з його думок перевести в діло. До того заставляв князь вже інших, мовчаливих, що були витривалі і завзяті в ділах.

Дружинникові, якого князь побачив хоч раз п'яним, або знав про нього, що любить заглядати в чарку, —

не віддав би князь важного діла. — „На нього не можна здатися в жадному ділі, бо з утіхи він упеться, а з жалю він теж не тверезий...”

Не терпів князь і тих, що підхлібством, масним словом старалися здобути його ласку. — —О, ті перші розіпнуть мене, якби щастя відвернулося від мене й мені зачало поводитися зле! — говорив князь.

Отак старався князь пізнати людей точно й основно, а пізнавши чийсь здібності й упевнившись, що на чоловіка можна здатися, князь передавав йому діло. Спочатку стеріг дуже пильно, переконуючися, чи може не помилився, а коли не помилився, здавався на них щораз більше. Дібравши собі отак певних людей і розділивши між них працю, сам князь приймав від них звіти, давав нові вказівки й поради.

От і тепер у часі війни розділив князь роботу своїм воеводам та полковникам, яких здібності вже давно випробував та до яких мав довіря. а сам лишив собі що найважливіше: укладав задуми, як та де б то розправитися з угрином та приготовлявся до тої розправи. А покищо тримав — як сам це казав — останній вузол, тримав порядок в останніх рядах та своєю участю в бою підтримував бадьорого духа.

— Не добре стоять наші діла! — говорив молодий княжич Ростиславич старому воеводі Петрові.

— Чому не стоять добре? — питав старий воевода з похиленим раменем.

— Ясно чому ні! От ідемо назад. Уже тільки було добрих нагод, щоб розбити угрів, а батько зволікає! І от ми під самим Перемишлем! Скажи ж, пане воеводо, чи це на добро?! І недобре поступив мій батько, що в степ післав князя Давида Ігоровича! Чи можна вірити Давидові, який стрийкові видовбав очі в три дні по присязі?! Я не вірив би такому! І хто зна, що він тепер ро-

бить! От стільки вже часу минуло, а він ще не вертає!
Як можна вірити такому?!

Старий воевода всміхнувся.

— Правда — каже він — багацько, дуже багацько було вже нагод, щоб зачати рішальний бій із угрином. Але зачати рішальний бій іще не значить його виграти! Ти чув, як князь казав у гридниці напередодні, як ми йшли у поле, що угрів хоче він розбити в широкому полі. Він сказав, що хоче, значить, він цього хоче, він думає про це, він приготується до того!

— Але ж, пане воеводо, ми вже під Перемишлем!

— І в Перемишль ми можемо зайти, та ще випасти з города й розбити в бою угрів. Автім, я не знаю, що князь думає.

Тепер усміхнувся молодий княжич:

— Ой, добре ти, пане воеводо, оце знаєш, що князь думає, бо ж належиш до його найближчих повірників!

Князь Володар ходив справді задуманий, неспокійний. Ті, що були його повірниками і знали частину його думок, знали причину неспокою. Угри напірали скоро, половці не приходили. Аж ось одного дня майже під вечір донесено князеві, що на шляху з Перемишля піднялася велика курява. Половці! Лице князя усміхнулося.

— Я вже й без них ладився до битви, та приїхали — тим краще! Тепер, пане воеводо, Гострая Стріло, покажемо уграм, що ми вміємо!

Князь виїхав напроти. На чолі походу їхав князь Давид Ігоревич разом із молодим ханом Боняком. Сердечно обняв князь Володар брата Давида Ігоревича.

— Добре, що приїхав ти саме в час! — дякував князь Володар, а потім додав: — Багацько разів стрічав я тебе, брате, та вір мені, що ще ніколи не вітав я тебе так щиро й сердечно, як у цій хвилині, коли ти привів мені війська. І тобі, хане, дякую, що прийшов у час!

Ось бачите: стримуючи угрина, дійшов я майже під Перемишль, отут я мушу битися, чекав на вас тільки.

— Я наглив на хана, щоб їхали ми скорше, та хан беріг дуже коні! — говорив, на-пів прискаржуючи хана, князь Давид.

— Правда! — відповів молодий хан. — Правда! Але прискаржує мене князь Давид, то й я мушу сказати правду. В особі князя Давида Ігоревича знайшов ти, княже, вірного й чесного заступника, що дбав про твої діла не гірше, як дбав би й ти сам! Князь Давид Ігоревич наглив мене день-у-день, наглив мене кожної хвилини, щоб їхали ми скоріш, скоріш, бо дуже він тривожився, щоб не приїхали запізно!

— Так, так, а ти мене не слухав!

— Так, поправді не все вволював я твою, княже, волю, бо не хотів заїздити коней, щоб потім були до бою нездатні. А так, як сталося, кінець всьому добрий! І прибули ми на час, і мої люди й мої коні готові в бій хоч зараз!

Князь Володар подякував щераз Давидові за його старання. Подобалася йому розвага й розум молодого хана.

Перед князем переходили тимчасом половецькі полки. Перші їхали половецькі гудаки на малих білих конях, всі біло одягнені, з високими білими баранячими шапками на головах, які їм додавали поваги й величі. В руках тримали високо вгору піднесені труби і піщалі. Дзвеніла трохи криклива та писклива, але бадьора пісня походу.

— Добре! Добре! — крикнув князь, якому подобалася пісня й самі гудаки. Добре, добре! Нині бойова — весільної заграємо завтра! — І вже його зір спочивав на полках, що переходили і князь ловив спостереження йому потрібні: коні були добре вдержані й не втомлені походом. Упряж була в більшості нова, а де не нова,

ціла, вичищена, в порядку. І люди були свіжі, моторні, бадьоро співали бойову пісню. Узброєні в луки й довгі списи.

— А хто це? — запитав князь, звертаючися до хана Боняка. Зір князя упав на якогось половецького проводиря, що мав товсте, майже чотирикутне лице і їхав на коні, — здавалося — сплючи.

— Це мій заступник, хан Алтупаша.

— Він спить? — спитав князь.

— В спокою завжди дримає, та прийде до битви, він реве й ріже і ти, княже, ще побачиш його великі діла!

XX.

Сонце хилилося до заходу, як князь Володар мав із ханом Боняком военну нараду. Вони їхали на конях поволі шляхом від села Негребки в напрямі до Перемишля.

— Скажи мені, хане, чому часто програють люди бої на полі битви і в буденному житті?

— Чому? — спитав хан. — Чи не тому, що йдуть часто в бій до бою неготові?

— Так! — відповів князь. — люди і народи, що не готуються до бою, аж прийде бій, хіба вірять, що скажуть трубам грати бойових пісень і збурять кров до бою і ось уже перемога! Так сплять поодинокі люди і цілі народи, надіючися на одні труби — програють і гинуть. Це ще колись навчав мене батько: Не надійся на бойові труби, а довго готовся до бою! — І я приготувався довго, а це говорю тому, бо оглянув перед хвилиною твої війська, побачив у них порядок і твоє дбання за них, і бачу, що й ти, хане, не все кладеш на бойові труби! Оце й добре!

— Проти нас ідуть угри — говорив князь далі. — Хоч це наші вороги, та признати треба, що хоробрий, войовничий це народ! Але й нашим нічого не бракує, в лицарськості й хоробрості перевищують вони угрів і коли б у бою ішло тільки про те, щоб змірити лицарськість із лицарськістю, а хоробрість із хоробрістю, я пев-

ний, що велика була б перемога наша. Та суть речі в тому, що угрів втрое, а то й учетверо більше, а це вже не легка річ, коли на одного припаде трьох або й чотирьох. Я довго думав про це діло і ось додумався, що на одній мисочці терез поставлені угри, на другій втрое легші ми. Значить, треба знайти цінності, що кинені на мисочку терез найперше зрівняли б нашу вартість з уграми, а далі й переважили.

— Гарно це говориш, княже, гарно та виразно! — промовив хан.

— Не в красі тут річ, а в правді. Отже слухай далі, хане — промовив князь. — Перша цінність, яку хочу кинути на мисочку терез, це мое знання краю, який бороню, і його околиць. Звичка така вже була в мене, що їдучи нераз на лови, чи в похід, чи в дорогу, я пильно розглядався по околицях, досліджуючи в думках, чи надаються на поле бою. У своїй уяві виводив я ворожі і свої війська, зводив криваві бої, мав славні перемоги й ганебні поразки. Таким чином пізнав я багацько околиць в цьому краю, де легко виграєш ти битву, затягнувши ворога у пастку. Отже якось раз, перед літами, їдучи з карпатських гір у Перемишль, звернув я увагу на цю саме околицю, якою ось тепер їдемо. Бачиш, хане? По лівому боці від дороги, що нею їдемо, горби зарослі лісами, по правому ниви, а далі — гляди — рівнобіжно з дорогою тече в високих берегах малий потік Вагр, що там далі нижче Перемишля впадає до Сяну. Чудовий це кут! От коли б я кого зловив у цей кут! — думав я колись і не сподіваючися, що та хвилина скоро надійде. В тому куті вже завтра хотів би я зловити угрина! Оце знання краю — і перша моя цінність, яку я ставлю на терези.

— А друга? — запитав хан.

— Друга є ось та: Я не ставив їм досі ніде твердого опору, значить: вони йдуть сміло й мене легковажать. На основі минулого робимо висновки, судимо на майбут-

не. І завтра будуть угри йти сміло й нас усіх легковажити, а надто, що їх так багато. Оце моя друга цінність, яку я ставлю на терези.

— А третя: ти й твоє військо, хане, а четверта це мої задуми і мій спосіб воювання — продовжав князь. — От завтра рано-вранці, як угри рушать у похід і будуть тут, де ми стоїмо, проти них від сторони Переремишля виїде частина половців на зачіпку ворога, кине по стрілі і стане утікати. Угри, що нас легковажать, кинуться в погоню за ними. Минуть в запалі горбки й ліси по лівому боці. А там у лісі друга частина половців скриється і впаде на зади. Тоді завернуться перші і стануть скріплені іншими військами в бій. Кого б післав ти, хане, на зачіпку, а хто впаде половцям на зади?

— На зачіпку пішлю я Алтупашу — відповів хан — він майстер таких діл, на зади впаду я. Де ж ти будеш княже? — спитав хан Боняк.

— Алтупаша буде початком, ти, хане, кінцем, а я серединою.

Хан Боняк піднявся високо у сідлі і розглядався.

— Розумію, княже, ти із своїми вийдеш з цього ліса по лівому боці. Розумію, розумію.

Князь мовчав, щоб не перебивати думок хана.

— Добре, — сказав хан, — добре, розумію! В оцю річку хочеш їх зіпхати! Згори вділ. Добре, добре! І знов задумався. Він щераз повторив: — Добре, добре!

— Кажеш, хане, добре, — промовив князь. — Цю річ я вже обговорив із найближчими і в Бозі надія, що все піде по-нашому. Але ще треба подумати, що зробить король попавши в таку біду?

Хан думав.

— Думаю так: — продовжав князь. — Тут треба поставити собі питання. в котрий бік зверне король усю свою силу? Отже думаю, що не проти Алтупаші, бо Алту-

паша ударить від сторони Перемишля. Не піде король під Перемишль, оставляючи нас собі на задах.

— На мене він ударить всею силою! — промовив хан.

— Тоді ззаду бе його Алтупаша та ще й Давид Ігорович, що буде з Алтупашею. І я вдарю з боків! І на тому не багацько зискає король! Та я думаю, що угорський король пізнає скоро, що зачіпка полівців ізпереду й зачіпка ззаду це маловажні речі, що мають викликати замішання й безладдя в їх рядах, але що головний наступ чекає їх з боків, від ліса й сюди звернуть вони усю свою силу. Значить: на мене вдарять вони всею силою. На це я готовий і бажання одне тільки в мене: зіпхати їх у воду.

Половецькому ханові засвітилися очі.

— Оце буде добре! Гарні цінності поставив ти, княже, на терези, щоб зрівноважити й переважити силу угрів. Знання околиці, певність перемоги, що тягне ворогів у нещастя і гарні задуми. Княже, я вивяжуся з завдання, яке ти вкладаєш на мене, але корона угорського короля буде моя, коли дістану її в свої руки!

— І дві собі бери, як битві вже буде кінець! — відповів, усміхаючися, князь.

XXI.

Хотів Боняк подивитися, де буде він стояти рано і відки ударить він на зади угрів, отже поїхали в ліс. Їхали від дороги яких п'ятсот кроків узгір'ям, як князь завернув у молодий, дубовий ліс. Густий, іще не чищений, де дерево з деревом боролось за місце, а кожне пнялося вгору, до сонця. Між молодими дубчиками росла подекуди ліщина й дика рожа і глід і свидина й інші дерева. Подекуди була така гуща, що на землі й не росла трава, бо сонце ніколи й не висилало сюди свого животворного проміння. Коні ледве продиралися, а їзді похилили голови до кінських ший, щоб не зачепити за галуззя. Коні форкали, якби вітрили дикого звіря і не хотіли далі йти.

— Злізьмо й цей кусник підемо уже пішки! — промовив князь. Далі їхати годі!

Продерлися вони ще добрий кусень між гущавиною, аж вийшли на малу поляну, окружену гущавиною; над собою бачили клаптик синього неба.

— Отут твоє місце, хане. Сюди заведуть тебе вночі. Хан розглянувся довкруги.

— Поляна маленька, як долоня, як я поміщуся тут із своїми? Як я заїду сюди, як — бачиш, княже, сам, — коні не хотіли йти?

— В сусідстві ще друга є така сама! — відповів князь. — Вона поправді як долоня і чорт тебе не найде, а не то перемоги певний угрин!

Продерлися вони ще далі між молодими дубчаками і вийшли на край ліса над яр, який зробила вода в часі злив. Нині яр сухий, зарослий травною. Ні дороги, якою мали йти угри, ні самої долини не можна було відси бачити.

— Оце твоя дорога до нападу, хане! — говорив князь, показуючи рукою вниз. Коли дістанеш знак, оцим яром поїдеш вниз і виїдеш на сам шлях, на угрів.

Продерлися вони ще далі між молодими дубчаками і вийшли на край ліса над яр, який зробила вода в часі злив. Нині яр сухий, зарослий травною. Ні дороги, якою мали йти угри, ні самої долини не можна було відси бачити.

— Ходім! — промовив хан. — Безпечніше їдемо шляхом, який ми вже бачили.

— Ходім! — промовив князь і поїхали вниз.

Зближався вечір. Між горами вже давно не було видно сонця, сутінь ночі зближалася, тиша стелилася над лісом, птахи сідали вже до сну й не було чути вже їх співу. Князь із ханом Боняком та іншими, що були з ним, продерлися крізь новий, густий дубовий лісок і вже зближалися до шляху, як глип, а з ліса недалеко від них вийшли якісь два селяни в білих гунях із великими кошами на плечах. Князь, що все любив спостерігати, звернув на них увагу. Непевний час і хто зна, хто тепер може волочитися лісами близько постою військ?! Звернули й інші з оточення князя на них увагу. Але й селяни побачили князя і його оточення, приступили, а далі підняли капелюхи вгору і щось кричать. Ні князь, ні інші не чули, що вони кричать, а ті в одно кричать, вимахують капелюхами і бігом до князя.

— Хто це? — питав князь сам себе.

— Певно якісь втікачі! Їх повно тепер по лісах! — промовив теребовельський воевода Кужіль. Приложив руку до чола над очі і як не крикне:

— Та це ж царенко Лука!

— Він, він! — промовив вже й князь. — Видно втік із неволі, перебрався в гуню!

— Слихом слухати, видом видати! — крикнув князь, коли ті були вже близько. Радий князь, та одночасно з тим огорнув його веселий сміх. І як тут не сміятися!

— От син грецького імператора, — в грубій гуні галицького смерда, в широких штанах у солом'яному капелюсі, а на плечах кошик — з лицарською зброєю!

Скинув царенко кошик із лицарською зброєю майже до ніг князя, вітається з князем і сам сміється щиро.

— Як же ти втік? — питає князь, оглядаючи царенка від стіп до голови.

— Втік! А як тут діла? — питає царенко.

— Добре! — відповів князь. — От уже прийшли половці і затра буде бій. Ми саме оглядали, як нам змірити свої сили.

— І все, кажеш, добре, княже?

— Все добре! Горі іміємо серця! Отже кажи тепер, як ти втік? Давно ти вже втік?

— Позволь, княже, хай перше сяду, бо дуже болять мене ноги. Сідай і ти! — промовив царенко до свого дружинника Василя. Сів, простягся на траві, витягнувся та й каже:

— Я втік від угорського короля.

— Ти був в угорського короля? — спитав живо князь.

— І був і не був! — відповів сміючися царенко. — Так самісько, як це розказують у казці про ту дівчину, що йшла і їхала, що була боса й обути, принесла дари й не принесла їх. Ось так і я! І був у короля, бо був у його хаті і не був, бо не був!

— Як же це?

— Як зловили мене в полон, прийшов у-вечері якийсь старший угрин і звіщає, що просить мене угор-

ський король до себе. Хоче мати честь мене пізнати й говорити зі мною. Я не радий тій знайомості, та нічого не вдієш: у полоні. На коні, їдемо. Ніч зачиналася, ми вїхали в якесь село. Серединою села попри доріжку, дзюркєтів потік, в хатах ще світилося. Підїхали ми під якусь хату, де сторожа стояла. Зіскочили з коней і ввійшли в сіни. — Прошу пождати, повідомлю короля! — промовив старий боярин, що нас вів — та в двері. Я глип — а через сіни відчинені другі двері. Я сіп дружинника за рукав, через сіни і в ті двері! Ми попали в якийсь двір, а з нього через якись ворота в огород і огородом у поле. І далі, далі у поля.

— І через річку ми брили! — доповнив дружинник Василь.

— Так через річку і гора. Ми до гори, в корчі й до гори! Чи за нами йшла погоня — не знаємо. Було тихо.

— Ха,ха,ха! — сміявся царенків дружинник Василь. — Уявляю собі таке: старий угрин вийшов від короля і каже в темні сіни: Вельможний царенку, прошу! — В сінях тихо! Він удруге повторяє ласкаве запрошення! Король чекає, кричить. — Отут були і вже нема їх! — оправдується старий добрий боярин. — А де ж?! — кричить король. — Пропали під землю! Питають сторожів, ті не бачили. Погоня — та куди? Ха, ха, ха!...

— Погоні ми не бачили. Ми відсапнули на горі й рішили, що йдемо по зорях на північ, щоб до раня бути в твоїм таборі, княже. Та аж тепер пізнав я, як це легко зблудити в горах та ще вночі. Ми на гору, а з гори вділ і знов на гору і знов уділ і йшли і йшли і ранок вже настав і південь вже прийшов, а ми блукаємо по горах! Аж під вечір стрїнули ми людей, що втекли у дебри перед ворогами з усім своїм добром. Утішилися ми, що попали між людей, змучені, голодні, та питаємо чи далеко ще до княжого війська, а ті, сміючися, кажуть, що

ми під угорською границею, а до княжих військ іти б верхами хоч два дні!

— Отут ми переспали та покріпилися і перебралися, купивши оцю одежу, бо дуже тяжко було йти в панцирі. Один із пастухів і взявся підвести нас далі. По двох днях дійшли до твого, княже, війська, та вже угорська сила там стояла. Ми знов у гори і знов блукали і знов зійшли, де думали застати наших, та знов застали угрів. Аж ось доблукалися тепер. Завтра, кажеш, княже, бій. А де мої?

— В Перемишлі — відповів князь. Коли ти, царенку, попав з малою частиною своїх у полон, я решту післав у Перемишль.

Царенко встав з місця і просив князя.

— Позволь, щоб завтра й мої брали участь у бою. Я зараз їду в Перемишль по них!

— В оцій гуні, з кошиком? — спитав князь.

— Ясна річ, що переодягнуся. Меча не маю я одного й кованого щита, бо забрали мені угри, та це знайдеться у моїх. Отже, коли дозволиш, княже, я зараз їду і завтра рано до бою проти угрина.

Тимчасом підведено князеві і його дружинникам коні. І грецький царенко — сів на коня.

— Ти певно втомлений? — спитав князь.

— Як завтра бій, хто нині може бути втомлений?! — відповів царенко.

— Твоя правда! — відповів князь. — Я це тому кажу, бо не треба, щоб ти сам їхав у Перемишль по своїх, я пішлю по них.

— Позволь княже, щоб я поїхав сам.

— Твоя воля!

XXII.

Княжна Анна вертала з товаришками з пригорода, від ранених, у княжий двір. Була втомлена цілоденним трудом, але вийшла з подругами на вулицю. Сонце щойно зайшло, на землі стелився холод, а за ним вогкість і запах вже розцвілих верб і черешень і трав і зіль. І було якось любо, що самі груди розширялися, щоб вдихнути якнайбільше свіжого повітря. З високих заборол города розносилися пронизливі кличі сичів.

Княжна вийшла й огорнула її свіжість і нова сила. Ішла з двома подругами, що її відпроваджували. Весело розмовляючи йдуть дівчата — як у тім хтось положив руку княжні на рамя. Оглянулася, це був він, у панцирі й шоломі, лівою рукою вів коня за собою, правою її стримав.

— Це ти? Відки ти? — скрикнула.

— Я — відповів. — Щасливо втік із неволі, а тепер вернувся до Перемишля по своїх. У пригороді чекають вже на мене, та їхав іще в город, як ось почув твій голос.

— Як ти втік? — спитала рада та весела.

— Головою! — відповів.

— Головою? Перший раз чую, що головою можна втекти!

— Коли хто втікає самими ногами, то або й не важиться втекти, або його зловлять. Втікати головою ліпше, як ногами!

— Хай буде вже й по-твоєму, що ти втік головою, загалом добре, що ти втік. Тепер будеш вже в Перемішлі?

— Ні, в цій хвилині я вертаюсь із своїми в бій.

Княжна мовчала. По добрій хвилині промовила:

— Щоб ти щасливо вийшов з цього! Щоб щасливо вийшов батько і брат і всі наші щоб щасливо вийшли! Завтра, кажеш, це буде? Молитися буду всю ніч.

— Княжно, ми тебе вели, щоб ти не йшла сама, та йде вже царенко і ми вертаємось додому — промовили подруги. — А завтра рано знову прийдемо по тебе.

До царенка приступив ізнов отрок, що їхав за ним і взяв його коня.

І знов ішли поволі, мовчки.

Вже були недалеко княжих воріт, як він промовив перший.

— Не думав я, княжно, тебе ось тут зустрінути, та що мав це щастя, позволь, що скажу тобі слово.

— Кажи! — промовила тихо, ледве чутно.

— Мені так тяжко на душі, мені так ніяково, що й сам поправді я не знаю, від чого тут зачати. Але ти, княжно, вислухай мене до краю, а потім і суди мене. Знаєш, княжно... зачну від самого початку. Мій батько зговорився з князем Володимиром Мономахом, що був недавно в нас; хотів знайти мені дружину. Князь Володимир Мономах і піддав моему батькові, щоб мій батько оженив мене з донькою перемиського князя Володаря, що зветься Анна.

Урвав і з-під ока глянув на неї. Ішла біля нього мовчки.

— Ти слухаєш, княжно? — запитав.

— Слухаю — відповіла ледве чутно княжна.

— Мені сказав це батько, що вже й поручив князеві Мономахові зайнятися цією справою, та мені було

»...княжна тільки бачила, як царенко щез у нічній
темряві (До 145 стор.)

дуже дивно, щоб слати сватів до тої, якої й не бачив я в житті. Мені було це все противне, хоч скажу правду, звичай на царському дворі такий, значить, не міг я батькові противитися. Думав я довго про те, як це мені зробити, щоб я побачив ще тебе вперед, заки пішлю до тебе сватів, та видумати не вмів я нічого мудрого. Аж ось припадок прийшов мені в допомогу. З початком цієї весни висилає війська мій батько в Болгарію. Попросив я батька, щоб вислав і мене з військами. Згодився батько, а я умовив зі старим купцем...

— Це ти! — скрикнула й відступила на крок від царенка.

— Це я був, та ти прости мені, княжно. Не вмів я бути купцем, а приїхавши перед кількома днями уже царенком до тебе, побачив я, що ти мене пізнала й тебе стало оце мучити. Я аж тоді пізнав свою провину, тому прошу: прости мені княжно.

— Мені так соромно! — промовила княжна по хвилині. — Так соромно! Дурне таке сказала я тоді і що подумав ти собі про мене?!

— Дурне те, що тоді сказала?

— Перший раз побачила тоді купця і ось таке сказала я дурне... Я жартома тільки говорила, а ти подумав собі певно, що я, дівчина, донька перемиського князя, що я кожному кажу...! А може й ще що гіршого подумав ти собі?!

— Ні, княжно! — відповів царенко. — Бог мені свідком, що такого я й не думав. Я ж бачив, що ти жартувала, а потім уся почервоніла і втекла. Глядів я довго за тобою, але ти вже більше не вийшла. Я чекав іще, а далі й промовив до старого купця: Відїжджаємо, та небаром я знову сюди вернусь. Не гніваєшся отже, княжно? Коли б не приїхав був купцем до тебе — не приїхав би й царенком.

— Мені так соромно і стидно...

— Чого?

— Що так тоді сказала, та це було тільки жартома, а ти подумаш собі... та вір мені, я нікому, нікому так не казала...

— Вірю, а що тоді ти мені сказала, я те й сповнив.

— Що ж таке сказала?

— Щоб я прислав такого самого, як купець, — відповів, та вже сміючися.

— Такого ніколи не казала я! — сміялася й вона.

— А таки ти казала!

— Ні, я не казала! — дровичлася.

— Хай буде, що ні. Та не гнівайся, княжно, що я тебе стривожив і щиро відповідж мені: сватів можу слати?

Доходили вже до княжого двора.

— Можеш! — відповіла ледве чутно. — Ось диви, отам, під липою стояв ти з своїм крамом, а я сказала і втекла від тебе, та нині не втікаю вже.

Царенко стиснув її гаряче за руку.

— Заходь до нас!

— Не маю часу, бо там ждуть мене. Молися, княжно, за батька, за брата, за всіх та й за мене, а Бог вислухає тебе!

Отрок підвів коня і княжна тільки бачила, як царенко щез у нічній темряві.

XXIII.

Князь Володар сидів із князем Давидом Ігоровичем і обома ханами при вечері. Спішилися, бо зараз по вечері мав князь разом із своїми воеводами розмістити свої війська, щоб ясний ранок застав їх на місцях. І вже вставали від стола в княжому наметі, як до князя Володаря приступив хан Боняк і каже:

— Довго я думав і думав і розтрясав річ на всі боки й бачу, що твій задум, княже, завтрішньої битви добрий. Та вище нашого розуму й нашої волі — богів небесних воля! Ходімо отже, княже, богів поспитати.

— Як думаєш, хане? — спитав князь.

— Поворожимо! Ось ніч, виїдемо недалеко від табору в ліс і там запитаю я вовків.

— Що тут питати ще вовків?! — промовив нерадо князь. — Річ уже вирішена, що завтра у нас бій, я й війська уже розставляю, що тут питати ще вовків?!

— Ще жаден псловецький хан не пішов у бій, богів наперед не спитавши, не піду й я без згоди їх і волі! — відповів хан Боняк і сів на лаву.

Князь Володар перейшов кілька кроків по наметі, станув перед ханом і спитав:

— Добре! Поворожиш! Але що вдієш, як відповідь богів буде: Не йди!

— То я й не піду в бій! — спокійно відповів хан.

— Що?! — крикнув Володар. — Аж тепер уночі, як рано воювати нам, ти кажеш це мені?

— Скорше не було коли! — відповів хан. — Проти волі богів у бій не йду! Мій батько раз пішов і військо все стратив і сам ледве живий вернувся! Не піду я без волі їх і згоди!

Князь Володар подумав хвилю.

— Ходи!

Сіли на коні і поїхали.

...Це ще добре — думав князь — коли відповідь його бісів йому випаде, щоб завтра бився. Та що зроблю, коли відповідь буде: Не йди?! Дурна справа — думав князь — щоб чоловік залежав від випадкового виття вовків. Дурна та й годі! Але що робити?! Щоб хана можна було переконати, щоб при злих знаках ішов битися — в це не вірив князь. Значить: прийдеться битися без хана — значить змінити свої задуми!

На небі ясний місяць, а долом густий ліс. Корони дерев не перепускали місячного світла, тільки тут і там виднілися на землі між деревами ясні плями місячного світла. Коні наступали на старе струпишле галуззя й по лісі розносився тріск. Будилася птиця і з криком летіла на сусідні дерева.

— Це тільки позірна тишина! — прошептав хан до князя. — Бо саме вночі кипить тут життя, укрите, тайне. Отут, в лісній тишині, на місячному світлі живуть боги, і добрі і злі духи, і бог Див сидить тут на верхах дерев і глядить назирцем, укритий. І лісовик десь тут і діди й біси і мавки й повітрулі. І всі звірі виходять в таку тиху ніч на поляни посеред лісів на свої наради, а тільки ось тепер вони зачули людину й скрилися.

Хан зліз із коня. За ним зліз і князь.

— Підійдім уже далі пішки! — промовив хан.

Підійшли на малу поляну, освітлену блідим сяєвом місяця. Хан стояв хвилинку мовчки. Потім схилив голову

в покорі й задумі і говорив у темну ніч, до місячного сьйва, до богів укритих і таємних божищ.

— Боги всемогучі і всевідучі, що живете над землею, на землі й під нею! — шептав ледве чутно, в покорі похиливши голову. — Оце покликав мене перемиський князь Володар на бій проти угрів. Розумний в нього задум, як розбити угрів, та наша доля — не в наших, а ваших руках, тому молю я вас: Дайте мені знак на той кривавий бій.

...І він вірить, що біси його слухають! — подумав князь. В тій хвилині хан присів нагло до землі, лице звернув до місяця і завив як вовк. Князя Володаря огорнув спочатку сміх, але вже по хвилині він споважнів, бо з темного ліса завили вовчі голоси.

— Слава тобі Боже! — зідхнув князь радісно. — Значить: завтра буде бій! Боги дали добрий знак!

Хан, не встаючи з землі, звернувся знову до місяця і знову завив по-вовчому. Не минуло й кілька хвилин і знову вовки завили в лісі.

Хан завив утретє і знов утретє, вже десь біля самої поляни, відповіли вовчі голоси.

Князеві Володареві пішов мороз поза шкурою, не так із страху перед вовками; був пчаток літа й вовки не були страшні, але князь боявся самого Боняка. Чорт зна, які то він штуки ще знає, чорт зна, кого то він може ще накликати!

— Розбиті угри! — крикнув несамовитим голосом хан Боняк, зриваючися з землі. — Розбиті! Розбиті! — кричав і тішився і скакав як навіжений. — Розбиті, розбиті! — і, танцюючи якийсь дикий танець по місяцем освіченій поляні, мечем стинав галузки корчів і дерев і кричав:

— Отак і мечі моїх людей зітнуть їхні голови!
Танцював далі і кричав:

— І як траву оце на землі топчу я ногами, так і по них топтатимуть мої люди!

Потому пристанув на хвилинку, приложив до уст руки й крикнув у густий ліс із усієї сили.

— Гей-гей! Гей-гей!

Голос відбився від густого ліса, повторив: гей-гей — і пропав.

— Отак пропадуть і вони!

— Вертаємось! — промовив хан до князя Володаря. — Княже, ти свідком, що на мій голос три рази відвили вовки! Вовк це найліпша віщба на весь світ!

— Слава тобі Боже! — промовив радо князь.

— А ти боявся, княже! Три рази відповіли мені вовки й тепер іду я в бій без жадної надуми, бо знаю, що за мною божя сила. Тепер і мені одному кажи, княже, іти проти угрів — іду, хочби зараз! Повір мені, княже, що велика, дуже велика перемога припаде нам від богів!

Як вернувся в табір, іще тої самої ночі велів хан оголосити про віщування великої перемоги. Вістка перейшла й між Володареву дружину і між дружину князя Давида Ігоревича і всюди викликувала одушевлення і добрий настрій.

— А таки це все дурне! — говорив князь Володар старому воеводі Петрові. — Але, бач, і це дурне могло рішити про вислід завтрішньої битви! Хан уміє дуже добре наслідувати виття вовків і мое щастя, що недалеко були вовки, що йому відповіли. Коли б не було близько — ми завтра й не могли б були зачинати бою! От дурне та й тільки! Як часто наша доля залежить від малих дрібниць! Вовки були близько!

XXIV.

Другого дня, скоро світ, угорське військо було вже в поході.

Сонце щолиш сходило. На полях, на нивах блищали до сонця каплини роси, ліси при дорозі віддихали ранньою вогкістю — як уже йшли ряди за рядами під Перемишль. Бистрі коні, нова на них упряж. На конях лицарі, здорові, сильно збудовані. А кожний має в руці спису, а списи наїжилися вгору, аж здавалося, що це йде походом предивний залізний, гострий ліс. За кінними йшли піші ряди за рядами. І знову кінні з круглими щитами й луками й сагайдаками повними стріл на плечах. Від ходу піших, від тупоту коней до такту стогнала земля, а в повітрі уносився дивний гамір і брязкіт стріл в металевих сагайдаках на плечах.

І знову їдуть кінні з довгими списками. Ідуть певні себе. Бо й хто ж із них, або хто з посторонніх міг сподіватися, що з цих нечисленних рядів військ, із цих великих, у металі закованих полків — до вечора ні один цілий не остане?! Хто міг про це й думати, бачивши їх велич, силу і порядок, що був у їх рядах?! Вже самою своєю появою будили вони страх.

Король їхав у середині походу на чолі своєї когорти. Про що він думав? Про перемогу вже й не думав, так дуже був її певний.

Передні королівські відділи доходили вже до села Негребки, як десь там у передніх відділах перед коро-

лем счинився крик. Щось там сталося. Усе військо, що йшло правильно, майже до такту, затрималося. По хвилині затяли їздці знову коней. І знову по хвилині все стануло.

— Що сталося? — крикнув король збуджений із своїх думок.

— Половці! — понеслося з передніх рядів.

— Де?

— Не знаємо! Це хтось крикнув із передніх рядів!

І по рядах понеслося „половці”, хоч ніхто не вмів сказати, де вони.

— Половці напали на наші передні сторожі. Там бій! — неслася друга, вже тривожніша вістка.

— Хто на переді? — запитав король Матія, префекта королівської когорти.

— Воевода Надь, — звучала відповідь. — О, це старий воевода, провчить їх розуму.

— Їдьмо туди! — крикнув король і вже пігнав конем попри ряди кінних, що затрималися. Перегнав король ряди своїх військ, аж ось бачить перед найпершими його рядами знялася курява. Із куряви побачив король їздців і мечі блискучі. Половецькі їздці гналися летом блискавки на його відділи, бючи й січучи розбитків його передньої сторожі, що втікали з криком перед ними.

Старий, сивий воевода Надь, знявши шолом із голови, стояв високо у сідлі і щось кричав. Видавав короткі, рішучі накази. І вже рушили відділи Надя до наступу. Король глянув: дві ворожі сили летіли в розгні на себе: тяжка кіннота угрів і легка половецька. За обома, як хвости, стелилася курява. Хвилинка й обі стукнуться, що гомін піде лісом і полями. Король затяв коня, щоб бути якнайближче. Половці надігналися на стріл, пустили густий дощ стріл із своїх луків і з проразливим криком кинулися на перші ряди угрів. Блиснули шаблями, як блискавиці, і стукнули-грюкнули, як грім

загремів. І угри відповіли. І вже доїздив король до своїх, як втім побачив щось несподіване: Половці завернули й стали втікати.

— А то чорти! — майже крикнув король із здивування. — Як це скоро завернули вони, побачивши нашу силу! Дігнати їх!

Переднім відділам, перед якими оце половці втікали, й не треба було того говорити. Старий Надь щось крикнув і передні відділи затяли коней. Зловити тих чортів! І короля огортало дике, воєнне завзяття — дігнати і зловити тих чортів!

Половці втікали. За ними гналося угорське військо.

Поволі, поволі, а далі рушили вже й чвалом, бо половці втікали дуже скоро. На скрутах дороги було видно, як малі половецькі коні видовжувалися як хорти, ледве ногами дотикалися землі, а половці попрутулювалися до їх ший, наче прирослі до них, і так рятували дороге життя.

І угри затяли своїх коней і з усієї сили гналися вперед. Ті з угрів, що пізніше вирятувалися з біди, казали, що угорський король і його старшини летіли тоді на конях так певно і так безпечно, як у тихий, травневий вечір хрущ — до білої стіни.

Вперед! Вперед за половцями! І вже ні король, ні його воеводи не дивилися ні на шлях, яким гналися за ворогами, ні на боки. Їм вистарчало, що вчора ввечорі були тут передні сторожі і все знайшли безпечно.

Вперед! Одного бажав король: якнайскорше дігнати половців і по їх трупах увігнатися в город Перемишль, що вже близько, вже й можна його побачити.

...Вперед! Вперед!

...Мовчать придорожні дерева, мовчать горби й ліси, а тільки ось там на горбі, що розтягнувся при шляху, куди втікав Алтупаша й куди за ним женуться угри, — на малій поляні серед ліса, на високому самотньому дубі,

з якого видно всю дорогу й похід скорий угрів, кує самітна зозуля:

— Ку-ку! Ку-ку!

Кому й що вона кує? Чи це кує вона Алтупаші, якого ось-ось зловлять, чи може кує Кольоманові славну й велику перемогу?

Женуть угри наперед! І вже за полками чвалом пігналися полки і вже пігнався й король зі своєю когортою, як знову з високого дуба з-посеред широкої поляни, з якої видно всю дорогу й похід скорий угрів, віщує зозуля комусь цілу копу літ.

— Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку!

З корчів і з ліса біля полонини у відповідь кує друга зозуля.

— Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку!

Кому й що вони кують? Кують вони перемогу й довгий вік — кому? Володареві, князеві Перемишля, чи сліпому Василькові, князеві Теробовлі, а може Давидові Ігоровичу, недавньому князеві Волині, чи може Алтупаші, що перед уграми втікає, не всілі утекти? Чи може Кольоманові, що ось-ось досягне вже рукою Алтупашу, ось-ось мечем розлучить його душу з тілом?

— Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку! — вже не закувала, а зверещала зозуля з високого дуба, а одночасно з тим на поляні крикнув князь Володар:

— Бон-няк!

І знову закувала зозуля з дуба, а їй відповіла друга з ліса й далі, далі йде голос аж до Боняка.

Боняк кричить уже на чолі своїх:

— Зловив їх Алтупаша, а ми тепер на зади! Збитими рядами, всі разом! Не грабити! Найперше розібемо, а потім заберемо добичу з поля, що не одному з вас і не стане рук і коней, щоб усе забрати. А то убю, як пса! Вперед! Гура!

Угри дігнали Алтупашу.

І як часом серед погідного літнього дня з ясного неба нагло вдарить грім і надтягнуть чорні хмари і звіється буря, що вивертає дерева з корінням — так нагло й несподівано і той дубовий ліс, що ріс при дорозі, кудюю гналися угорські війська, ожив і зойкнув проразливими дикими голосами, закричав і завив і викинув із себе стада диких птиць — ряди мечів лискучих у руках їздців пртулених до ший скоролетних коней.

І як часом на погідному небі зявиться половик і нагло впаде на куряче стадо, а перестрашені кури, в тривозі смерті, злопотяють крилами й скричать тривожними глосами й розлітаються на всі сторони — отак розбігалися тепер угорські відділи, нападнені несподівано Боняком, а він їх бив.

І як восени закрадуться хлопці в чужий сад, в млі ока вилазять на рясні дерева, прикрашені червоним овочем і скоро трясуть деревом, а червоний зрілий овоч вкриває землю довкруги — так і тепер укрили угри під половецькими мечами своїм трупом поле.

— Завертай! — крикнув тоді Алтупаша, побачивши, що Боняк уже танцює.

І так само скоро й звинно, як перше, завернули й тепер Алтупашеві їздці і збитою лавою вдарили на угрів, яких ряди розбилися в погоні.

Бе, рубає, кричить Алтупаша. Кричать половці, кричать угри, нагло кинені із зачіпки в оборону. Іржуть коні, орють поле копитами.

XXV.

Коли це все діялося, коли на переді військ зачепив Алтупаша і потягнув за собою угрів, на зади впав хан Боняк і, коли знов завернув Алтупаша і угри станули окружені з двох боків, тоді збоку з густих корчів, що тягнулися на пригорі при дорозі, на всій лінії, вибігли лучники.

Як часом вибіжить із ліса стадо серен на зелену пашу і найперше довкруги розглядається пильно й нюшить, а потім стає пастися, а сернюк стоїть збоку і пильно сторожить — так вибігли ряди лучників. Хвилинку вони уставлялися. Муж від мужа на віддаль розпростертих рук. За першим рядом уставлявся другий, теж на віддаль розпростертих рук — та вже навскоси. За другим рядом ставав третій навскоси до другого. Коли на ті ряди глянути згори, виглядали як скісно уставлені залізні зубці борони.

По самій середині стояли непорушно залізні ряди воеводи Гострої Стріли. І він сам без коня, пішо, стояв побіля них. Біля Гострої Стріли стояв князь Володар, теж без коня, пішо, з тугим луком у руці. По правій руці стояла молода дружина під проводом старого воеводи Петра з перехиленою головою, він теж тримав тугий лук у руці й на плечах мав сагайдак повний гострих стріл. По лівій руці від воеводи Гострої Стріли стояв теребо-

вельський воевода Кужіль. І він не був на коні, а піший. На самому краю стояв грецький царенко.

Усі були піші, бо перед боєм наказав князь Володар усім кінним позлазити з коней і стати враз із пішими в ряди. І сам зліз із коня. Коней велів поховати, щоб їх не бачили, щоб усім відібрати надію на втечу. Це був ще староримський спосіб воювання, якого уживав Цезар у Галії, який перейшов пізніше до Візантії, і який знали добре на Русі. Кінним велів князь Володар ще й тому злізти з коней, що кінні мають скорше можливість утекти, тому вони й часто утікали, оставляючи піших на поталу ворогів. Ось тому й піші — знаючи це — майже ніколи не вистрілювали в бою до останньої стріли, а все хоч половину стріл лишали собі, щоб відбиватися в часі утечі.

Ряди стояли вже готові до бою, князь ходив між ними й коротким словом заохочував, хоч поправді — найбільшою заохотою для всіх було те, що й князь був без коня і мусів з ними отут виграти, або зложити свою голову.

— Маємо оборонити оцей вузький шмат землі, що лежить між нами й угрином. Оборонимо його і знищимо угорське військо, — то оборонимо й цілий наш край! Жаден не виступай з ряду, а бий дощем стріл, доки не розібемо ворогів! Тоді ми знову на коні гнатимемо за побитими! Не довгий буде це бій, бо ось глядіть, в угорському війську нема вже ладу! Не довгий це бій, та зберіть всю силу, всю відвагу. Памятайте, що ми все вигравали бої і нині мусимо змести з лица землі напасника, що нищить, грабить, палить нашу землю! Алтупаша завернув! В ім'я Боже бийте!

Тепер заграли найперше чагрії, що мали великі тугі луки, які кидали далеко, досягали угрів. Кликали: Мь тут, ходіть на кривавий бій! — За ними довгі ряди лучників приснули густим дощем.

Усього могли сподіватися угри, та ніколи не надіялися, що впадуть під самим Перемишлем у таку засідку. Вже велику тривогу, переполох і замішання викликав Боняк, ударивши ззаду, ще більше замішання викликав Алтупаша, завернувши і вдаривши спереду, та найбільше замішання й переполох викликали українські полки, що вдарили збоку.

— Сто думок у моїй голові! — кричав угорський воевода граф Есень, побачивши, в яке попали. Його розболіла голова й він не знав, що тут зараз, у цій хвилині робити, що було б мудре й доцільне. Правда, перед двома літами, в боротьбі з хорватами визначився цей воевода своєю хоробрістю й мудрою радою й причинився до розбиття хорватів. Граф Есень був обережним вождем, любив подумати основно, застановитися, зважити і це й те, але нині його спосіб думання ні до чого не годився, події летіли так скоро і так скоро змінювалися, що ледве зродилася в воеводи одна думка, як вже вона була ні до чого, бо положення змінялося зовсім. Станути до бою з Алтупашею? Як уже втік Алтупаша, а Боняк напав іззаду. Ставати до бою з Боняком? — як уже завернув Алтупаша з князем Давидом Ігоревичем і на переді загорівся не гірший бій, як на задах. Розділити військо на дві частини? І вже викликував граф Есень імена воеводів, які мали йти на поміч тим, що билися з Алтупашею, й імена тих воеводів, що мали помагати в бою проти Боняка, — як із боків посипалися стріли і всі накази воеводи обертали в нівець.

Але одно було, що вивело графа Есеня з рівноваги. Посипалися стріли на цілій лінії з боків, як уже якісь частини угорського війська, перестрашені й розбиті, пустилися вниз долиною до річки Вагра в утечу. І їх треба було стримати, як графові прийшло на думку, в який то незвичайний спосіб станув князь Володар до бою, не наперек дороги, а повздовж. Певно, ясно,

щоб нас тим більше неприготованих заскочити! — думав граф Есень.

— Сто думок у моїй голові! — повторив.

— А всі дурні! — промовив король і говорив далі до своїх дружинників:

— Напад половців спереду і ззаду, що викликали в нас переполох — це ще не найважливіша річ і не вона приносить нам погубу, а те, що ми, женучися за Алтупашею, загналися під стріли Володаря! Глядіть, які довгі їх ряди! Вони на пригорі, ми низом, за нами ще й ріка! Мені ясно, що ми мусимо стримати Алтупашу й Боняка, але всю нашу силу звернім проти лучників Володаря. Правда, їх перевага ще й у тому, що вони нагорі, та наша знов і у тому, що в нас сильні їздці. Не встояти пішим лучникам проти моїх їздців!

— Королю, найясніший, униз до річки вже втікають!

— Вислати туди відділ вірних, що стримають дальших від утечі; тих, що вже втекли, по скінченій битві досягнемо мечами. Найліпші комонники хай на піших наступають!

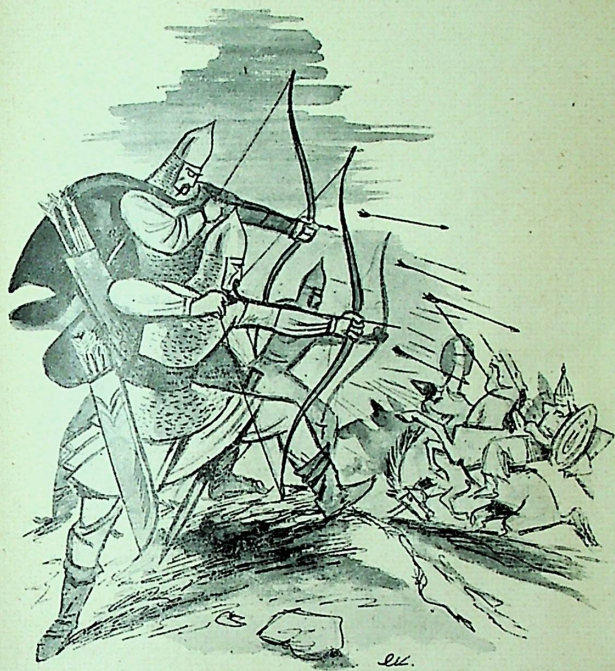
— Це знаменита думка! — не витримав єпископ Купка, щоб короля не похвалити. Єпископ Лаврентій був блідий, передбачуючи нещастя, отворив книжечку до молення й шептав молитви...

XXVI.

Перший полк комонників, що був під проводом молодого дружинника Алмаза, дістав наказ збитою лавою наступати на саму середину лучників Володаря, що були під проводом Гострої Стріли. Залунав наказ і комонники в лискучих металевих панцирях, у гостроверхих шоломах на головах, з великими щитами й довгими списами обернулися на шляху лицем до піших лучників Володаря, що стояли недалеко, на пригорі й чекали на наступ.

І знову пролунав наказ і їздці нагло наїжили свої списи й серед крику й гамору двигнулися вперед. Задудніла земля, курява знялася за ними на шляху і густий ліс гострих списів із розгоном біг до ліса. Лунали оклики. Тяжко сапали коні, бряжчало залізо шоломів та мечів.

Минала хвилинка — і кожному, що стояв збоку і придивлявся до бою, могло привиджуватися, що це розбурхана хвиля вічно бурливого Чорного моря іде з розгоном до берега, щоб усею силою вдарити на піскові лави, насипані малою дітворою для забави. Могло привиджуватися, що мине хвилина й розбурхана хвиля вдарить об ті слабі лави, змете та злиже їх із поверхні землі. Так само могло й тут здаватися, що угорські їздці, ударивши на піших гострими списками, пото-

«Та піші сипнули дощем гострих стріл» (До 160 стор.)

мочать їх кінськими ногами, розібіють їх і сліду не стане з недавно ще пишно уставлених рядів.

Та сталося інакше!

Угорські їздці були на стріл із лука від піших і могло здаватися, що мине ще хвилинка і вже будуть колоти піших, топтати їх ногами. Та піші сипнули дощем гострих стріл. В часі бурі малі каплі дощу, гонені бурею, мочать нас, запирають у нас віддих, своєю силою вальють нас до землі — отак валили й гострі стріли Володаревих лучників комонників Алмаза. Правда, викидаючи скоро велику силу стріл, не були в силі добре ціляти: частина стріл летіла їздцям понад голови, інші відбивалися з лоскотом від металевих щитів та панцирів, але всіх стріл летіла така хмара, що помимо хиблених ще багацько вбилося коням у груди, в животи та пробивало лицарям панцирі й щити.

Князь Володар, що стояв недалеко відділів воєводи Гострої Стріли кидав теж що хвилі гострі стріли на тятиву лука і бив без перерви. І воєвода Гостра Стріла кидав без перерви стрілу за стрілою на тятиву свого лука і при тому кричав до своїх відділів, щоб били без перерви! Стрілу за стрілою! Два перші ряди кидали стрілу за стрілою без перерви, а третій насипав без перерви двом першим стріли в сагайдаки. Тільки бити без перерви!

Ряди їздців, що спочатку йшли з розгоном, як розбурхана хвиля на піскову лаву, вдарила об тверду скалу й заломилася. Кінь Алмаза, поцілений кількома стрілами у груди, заїржав. Дубом піднявся він угору, як уже їздець, захитаний, відкинув далеко від себе щит. Кінь ірже, десятки нових стріл вбиваються в його мяке череве. Вальється кінь, їздця привалює собою. Цілий остався один щит кровю оббризканий на землі. Вальються й інші коні, своїм іржанням і стогоном полошать тих, що йшли по них. А стріли водно летять та летять.

Князь Володар кидає що хвилинки стрілу за стрілою на тятину лука і бе без перерви. І воевода Гостра Стріла викидає без перерви стрілу за стрілою на тятину лука, дає їй розгін і висилає, щоб розділяла живу душу від тіла. Два перші ряди кидають без перерви стрілу за стрілою, а третій ряд насипає без перерви двом першим їду в сагайдаки. Тільки бити без перерви!

Розбиті ряди їздців. Одні лягли недалеко під тілами своїх коней, інших понесли сполошені коні набік чи під стріли теребовельських відділів, чи під стріли перемиської молодогої дружини. Задні таки завернули — розбиті, як розбитою вертає й хвиля, поціливши об скелю. Князь відложив на хвилину лук і затер із утіхи руки, як той господар, що скосив до роси добрий кусень зеленого лугу. Й інші відкладали на хвилину луки й затирали помучені руки.

— Батьку, ми їх побили! Гонім тепер за ними! — промовив до князя Володаря його син Ростислав, ще молодий, ще недосвідчений князевич.

— Ще тепер не погонимо за ними! — відповів батько. — Їх більше від нас і найперше мусимо їх ще перебити.

Не багато часу минуло, як знову нові ряди угорських їздців рушило до наступу. І знову побачив князь у недалекій віддалі ряди їздців у лискучих металевих панцирях і з великими щитами й довгими списами. Їх низенький вожд крикнув і ряд двинулися вперед. Князь кричав щось до своїх, воеводи, полковники повторили накази.

Угорські їдці рушили з розгоном знову на відділ Гострої Стріли, але прийшовши на стріл лука, самі зачали бити стрілами. Але тих стріл вони не могли багацько вислати, тим менше могли ціляти добре, тримаючи в руках поводи коней. Та й то стріляти могли тільки перші ряди. А тут уже ллються на них дощем стрі-

ли. І знову деякі стріли летять їздцям понад голови, багацько не ціляє, але всіх стріл летіла така хмара, що знову не витримали коні й знов їздці не дійшли до піших, щоб тут одних стяти мечами, а других розтоптати кінськими копитами.

І знову збільшилася гора трупів коней та людей, і знову по боевищі гналися коні без їздців і їздці втікали без коней.

І знов обтер князь піт із свого чола.

— Батьку, аж тепер ідім за ними в погоню — промовив ізнов молодий князенко.

Та князь ізнов заперечив головою.

По хвилині йшов і третій наступ кріпко узброєних їздців і знову не дійшов.

І ще пішов четвертий наступ угорських комонників по трупах коней і людей і знов не дійшов, а своїм трупом і трупом своїх коней устелив криваве поле.

— Ми програли! — промовив угорський король до своїх, приглядаючися битві.

— Але ж, королю найясніший, іще подужаємо. Іще надія в мене! — зачав воевода граф Есень.

— Ми програли! — повторив король рішучо. — Я не боягуз, щоб сам обманювати себе, надією заслонювати собі очі!

— Значить, боягуз я? — питав подразнено воевода.

— Я не боягуз, щоб боятися самому собі сказати тверде, рішуче слово — повторив король. — Ми програли! Перша наша хиба, що задалеко загналися, це казав я вже, а друга наша хиба — аж тепер побачив я її і — тому програв. Всіх наших комонників повинні ми були разом післати до наступу, вони напевно були б розбили піших. А то ми похибили. Легковажучи собі противника, ми поділили їздців на чотири частини й кожную частину окремо післали на заріз. Вертаймось!

— Але ж, королю найясніший!...

— Знищена кіннота, убитий дух у піших. Бачу, як товпами втікають вони вділ, до річки. Вертаймось! Досі на місці стояв Володар і, тільки боронячися, перебив він нас, а ще хвилинка й — бачу я це добре, бо так зробив би й я! — на коні всядуть його їздці і кинуться на нас. І кінець буде ще гірший від злого початку. Іще раз шлемо кінноту на піших, та вже на те тільки, щоб їх затримати, самі ж — хоч як прикро це казати — глядімо, куди нам утекти з цього долу поразки й сорому для нас.

І так зачався відворот угорського війська.

— На коні! — крикнув тимчасом Володар, бачучи із пригори, що останки угорського війська завертають.

Перший виїхав тепер до бою теребовельський воевода Кужіль. З криком і гамором кинувся на угорських їздців, що на піших хотіли наступати. Ті, боячися долі попередніх їздців, уже й не ставили твердого опору, а подалися рівниною вниз.

— В погоню за ними! — крикнув князь воеводі Кужелеві.

Спокійно тече річка Вагр у своїх високих берегах, зарослих вільхами й лозами. Її малі води творять на скрутах у тіні вільх та верб глибші плеса, в яких у соняшному світлі побачиш полохливого кленя і скору щуку, що на плиткому розпростерлася, гріючися до сонця. За плесами, на більше спадистих місцях, журчить вода по дрібному камінню.

Високі, жовто-глинясті береги тримають кріпко річку. Хочеш перейти з одного боку на другий, то декуди знайдеш понад річку лерекинену вільхову або вербсву кладку, та частіше приходитьсь сходити берегом униз і бристи через воду. І мостів на ній не знайдеш, а зійдеш берегом униз, переїдеш річку і знов горі берегом.

Нераз переїздив її бродами князь з дружинниками, їдучи в околиці Перемишля на лови. Переїздив, та ні-

коли не приходило при тому до жадного нещастя. Що більше, ніколи й на думку не прийшло князеві, що тут можливе якесь нещастя. Князь та його дружинники зїздили кіньми вниз берегом, коні ставали в річці, щоби втишити свою спрагу, а потім виїздили горі берегом. Правда, коли коні виходили горі берегом, з їх ніг стікала вода, розмочувала жовту липку глину і коні совгалися. Але князь, чи його дружинник, гладив коня і в спокою виїздив кінь горі.

Нині кинулися на брід через річку розбиті угорські відділи. Та нині не було часу їхати поволі і через те така мала дрібниця, як тих кільканадцять каплин води, що стікає коневі з ніг, коли він вийде з води, стала причиною несподіваної, а коли говоримо про лицарів, то можемо сказати: соромної смерті сотки людей.

Перші їзці ще переїхали ціло, але краплями води, що їх винесли їх коні з води, вони так змєкрили, а копитами так розмісили жовту глину, що вже дальші повалилися. Вставати, помагати, витягати людей із-під коней не було часу. Згори з розгоном зїздили другі їзці, пхані тими, що були за ними.

Здивувалася звичайно тиха річка, що кінські й людськ тіла її загатили і стала підійматися вгору. Ті, що лежали на споді придушені, зойкали й стогнали — затоплені водою, замовкали.

Верхом води плили в Сян дерев'яні списи, шкур'яні щити й людські шоломи, як листя з дерев, коли осінній вітер їх змете.

Недобитки й королівські відділи, узявши короля між себе, подалися в напрямі, де стояв Боняк. Половці паювали вже добичу й сварилися при паюванні. І не одна паловецька голова злетіла тепер з пліч.

— На коні! На коні! Ловіть, ловіть! — кричить Боняк, та заки половці ізнов осідлали коней, навантажених добичею, утік угорський відділ.

Утік та не цілком, бо ось женеться за угорським королем князь Володар із своїми.

— Хане, Боняку, не казав же я тобі, що твої позсідають з коней, вхопивши добичу. От і вхопили! Короля випустили з рук! — промовив князь.

— Завелика була добича і мої не були вже всілі встояти! — добродушно відповів хан Боняк. — А може й боги, даючи перемогу нам велику, уже й не судили зловити короля?

— А де ж твоя корона, хане? Поправді сміявся з тебе Алтупаша.

— І корона угорського короля може буде ще наша й сам король попаде може ще в наші руки, як це судили нам боги! Спробуймо.

Був вечір і настала ніч і, уложивши вози в чотирукутник, ночував король. І в темній ночі напав князь Володар на спячий табор.

І ляг тут у бою королівський воевода граф Есень, з роду Алмаза, хоробрий муж над хоробрими поляг тут із цілим своїм полком. І полягли тут оба єпископи Купка й Лаврентій і багацько інших із королівської дружини. І був тут ранений Матій, префект королівської когорти і був ранений Юлій, королівський дружинник, що вернувши в Угорщину, помер від тятої рани.

„Угри втратили весь табір, крім цього одежу, клунки, зброю й королівські скарби. І мало їх лишилось. Ті, що втекли в ліс, їли з причини голоду шкуру з чобіт, зварену на вогні. Оповідають, що ця невдача угрів була така велика, що ставили її понад усі інші” — кінчить опис цієї битви малярський історик Бонфіні.

„И біжаще возлі Сян угору і спихаху друг друга і гнаша по них два дні, сікуще... глаголаху бо, яко погибло їх сорок тисящ” — кінчить опис цієї битви наш найдавніший літопис.

XXVII.

На княжому дворі ділили добичу.

Що хто здобув на полі битви сам, чи то коня, чи срібну, чи золоту зброю, чи дорогу одержу — це все було його й ніхто не смів відбирати. Військові знамена й корогви розвішено при воротах города, щоб кожний, що й не був у бою, чи старець, чи ще молодий, чи й жінки, могли оглядати. Пізніше мали це все розвісити в княжій грідниці, біля давно здобутих прапорів, давніх корогів для звеличання княжого дому, майбутнім поколінням на спомин та науку.

Здобуті харчі й одержу звожено князеві, щоб мав чим далі своє хоробре військо годувати, у що зодягати. У княжий двір звожено тепер возами золото й королівські трофеї, здобуті в королівському таборі. І то мало припасти князеві Володареві, та князь вибрав із скарбу золотого для себе золоту корону угорського короля. Єпископові Іванові, що добре благословив на бій військо, віддав золоту мітру єпископа Лаврентія, а другу, єпископа Купки, дав на городову церков св. Івана, щоб попи повсякчас відправляли служби й поминали поляглих у бою. Золоте берло віддав князь Володар на спомин князеві Давидові, золотом вибивані сідла обом половецьким ханам. А решту золотого скарбу віддав князь дружині. Вона ж його здобула. Всевода Петро мав ділити.

І ось тепер стояв воевода Петро, своїм звичаєм перехилив на бік голову й ділив. Йому подавали золотом вибивані шаблі, мечі, луки, сідла, щити, а також золоте начиння, а він ділив посеред гамору. А ось подали старому, мішок золотих грошей, що він ледве підняв його вгору.

— Мішок золотих грошей! Кому кажете, щоб я дав?

— Поділимо між себе! — кричить хтось зпоміж дружинників.

— Ми живі! Обійдемося! — на те каже другий. — Ми живі, здорові. Здобудемо ще не одне таке міща. Це вдовам і сиротам поляглих. І одержу ткану золотом дамо їм.

— Вдовам і сиротам! — загула громада.

Тепер приступили до поділу дорогих шкур, одержу й обуви.

— Одержу, обуви й дорогих шкур є стільки, що кожному стало б по одержу, по парі обуви й по дорогій шкірі! — говорив Петро воевода. — Але може й цього не берете, а кажете дати кому іншому?

— І це ми маємо! — відповіла громада. — І це хай їде на вдови й сироти!

Розділюють вони отак добичу, а тут заїздять під городові ворота три грецькі їздиці. Всі три одягнені до бою, металеві панцирі блищали на їх грудях, їх голови теж у блискучому металю. Над блискучими шоломами повівали великі китиці з кінських чорних хвостів. В руках тримали довгі списи.

Три лицарі підїхали до воріт.

Ворота замкнено їм перед носами, а старий стільник біг скоро від воріт до княжих світлиць. У княжих світлицях застав князя Володаря й сліпого Василька й князя Давида Ігоревича й обох половецьких ханів і молодого князевича Ростислава, як розказували собі про останні бої.

— Княже, під воротами свати грецького царенка! — звів старий стільник.

— Іду! — відповів князь. — І кілька хвилин пізніше був князь уже на високих забороллах над воротами. Крім нього був і князь Давид і оба половецькі хани й цілий рій княжих дружинників та їх родин. Князь, немов би нічого не знав, немов би нічого й не догадувався, схилився з високих заборол униз, до трьох лицарів на конях, що без перерви стукали та грюкали довгими списами об ковані городові ворота, і спитав:

— Гей, люде добрі, чого хочете? Чого воріт моїх кличете?

Тоді й середущий із трьох лицарів, а був це Василь, дружинник грецького царенка, що втік разом із ним з неволі, уділ понизив свій спис, а вгору підняв голову і став оповідати до складу, як це їх пан устав, лучком забряжчав, їх, дружинників, побуджав. Каже:

*— Ой вставайте, браття, коні сідлайте,
Коні сідлайте, хортів іскликайте,
Та поїдем в чистеє поле на прогуляння.
Де найдемо, браття, куну в дереві,
Куну в дереві, дівча в теремі.*

— От і пішли ми за цею куною — говорив уже третій — а ця куна зайшла, княже, у твій г'ород, а оця дівця та й зайшла, княже, у твій двір. Відчиняй, княже, ворота та впускай нас у город, щоб ми самі взяли собі куницю, прекрасную дівцию. А не даси воріт, то ми самі їх візьмемо!

*— Пустимо стрілку, як грім по небу,
Пустимось кіньми, як дрібен дощик,
Блиснем шаблями, як сонце в хмарі!*

і після цього, не чекаючи відповіді князя, вони знову підступили до воріт і своїми списами грюк та грюк із усієї сили в ворота.

— Люди добрі! — промовив згори князь. — Вашого пана не бачив я й не знаю, та бачу вас людей умних та розумних, бачу вас людей хоробрих та відважних, то й думаю, що й ваш пан умний та розумний, відважний та хоробрий. І радо дав би йому куницю — красуню дівицю, та глядіть: великий у мене двір і не знаю я, де, коли й куди скрилася куниця, красна дівиця.

— Давай, княже, город, самі її знайдемо — кричать з долини.

— Города не дам! — на те князь з гори.— Ось недавно були тут угри, лягли майже всі, а города я їм не віддав! І вам не дам його доброхить! Але щоб ви знали, що з вашим царенком я рад жити в згоді, то й дам йому коні, всі осідлані, всі в наряді. Чей ваш князь їх візьме і тим вдоволиться. Тим вдоволиться і від нашого города віддалиться.

— Не треба нам коней! — кричить один здолу, а другий каже:

— Берім ми й коні, осідлані, в наряді, ведімо їх до князя, а чей він вдоволиться.

І вже відчинено ворота і з воріт виїхало дванадцять отроків, що вели дванадцять чорних коней, здобутих недавно в бою з угрином. Всі коні осідлані, у тугих ремецях, вибиваних золотими бляшками, а кожний отрок ніс у руках блискучий новий щит, що ще не був у бою й меч і спис і лук і сагайдак, повний гострих стріл. Три лицарі переняли їх і відїздили з ними вниз, у пригород.

Князь Володар не сходив ще згори, із заборона над воротами. Не минуло й двох хвилин, як ті самі лицарі знов вернулися і знов підїхали близько під замкнені ворота і знов своїми довгими списами бють і бють у ворота, та вже тепер сильніше, дужче.

Згори, із заборолла знову виглянув князь Володар і спитав:

— Люди добрі, чого хочете, кого кличете?

— Давай, княже, город! — кричать знову здолу. — Наш царенко дари взяв та не подякував. Давай, княже, город, а то й самі возьмемо! — І ще сильніше грюк та грюк об тяжкі ворота городові.

— Города не дам! — відповідає знову князь — та дам я вашому царенкові те, що йому для оплати війська найбільше знадобиться. Я дам йому миску золота. Чей ваш царенко золото візьме і ним вдоволиться. Ним вдоволиться і від нашого города віддалиться.

— Не треба нашому царенкові золота! — кричить один з лицарів. — Давай, княже, город.

— Браття, берім і миску золота! — радить на це другий. — Берім ми й золото, а може наш царенко тим вдоволиться й від города далеко віддалиться.

Відчинено ворота й отроки винесли велику миску, а в ній як гороху повно золотих гривень. Узяли їдці миску золота і їдуть униз, у пригород. При дорозі вже гурма людей. Тримає їздець миску золота перед собою, та що кінь ступить, миска перехилиться, паде на землю золото. Народ кричить, кинувся збирати. Гамір, крик, метушня. Дарма, хай памятає Перемишль, як у князя Володаря сватав грецький царенко доньку.

Князь Володар дивився згори й однаково не сходяв, бо знову минуло всього кільканадцять хвилин і лицарі вернулися знову. І знову підступили під ворота і бють та бють у них.

— Люди добрі! Чого хочете, кого кличете? — питає знову князь Володар.

— Давай, княже, город! — кричать знову здолу. — Наш царенко гроші взяв і не подякував, а нам велів узяти таки город. Давай, княже, город, а ні, то візьмемо самі! — і ще сильніше грюк та грюк у ковані ворота.

Бачить князь, що тут уже не жарти, й каже:

— Города я таки не дам, але оце я знайшов уже ту куницю, що ви її забажали для вашого пана. Чей ваш князь її візьме, нею вдоволиться, від города далеко віддалиться.

— Давай, княже, давай! — кричать долом вже всі три разом. — Давай!

А біля лицарів зібралось народу, що й не счислити. Тут у святочні строї прибрані бояри, тут і боярині раді бачити на власні очі, як це перемиський князь віддає доньку за грецького царенка. Подивившись й літами маеш що згадувати тим, що не бачили!

Відчинено ворота. Всіх очі звернулися до воріт, чи вийде з них княжна. Але з воріт не вийшла княжна, а вивели бабу, стару, — престарезну, сиву-пресивезну. Вона знає, що очі всіх на неї звернені і не йде, а пробує танцювати, до такту хитається всім тілом. Всі сміються. Сміється й стара баба, танцюючи.

— Не хочемо, не беремо! — кричить один лицар і вже коня завертає.

— Берім! — каже другий. — І стара баба в господарстві знадобиться. Буде кужіль прясти, дітей колисати.

— Берім, берім!

Взяли лицарі стару бабу поміж себе, але не відіздять. І воріт не замкнено. Усі чекають. Аж тепер виїхала княжна на білому коні, вся в білому. Біля неї їхав теж на білому коні її брат Ростислав і молодший брат, іще хлєпя Володимирко. А за ними йшов цілий почот — дванадцять її подруг одягнених на біло.

Лицарі віддали почот. Високо на заборолі зявилася тепер уже княгиня Володарева й княгиня Давида Ігоревича. Один із лицарів їхав попереду, підняв довгу блискучу трубу вгору і звіщав на весь город Перемишль

і на всі пригороди, що їде зловлена куниця. Два другі лицарі їхали побіч княжни.

Недалеко вони заїхали з города вниз, бо тільки до закрута. На закруті дороги, де росли кріслаті липи, що саме розцвілися, стояв грецький царенко зі своєю дружиною, а довкруги знов незчисленне число людей.

Княжна надїхала, проти неї вийшов царенко, одягнений по-військовому. Золотий шолом лищався на його голові, блискучий панцир хоронив його груди, золотом вибиваний пояс онаясував його, жовті чоботи прикрашували його ноги. Царенко підійшов до княжни, а та зіскочила звинно з коня. Усміхнувся до неї ласкаво й простягнув обидві руки і промовив якесь слово, якого ніхто не чув, бо вимовив його дуже тихо. У відповідь і вона усміхнулася і щось йому відповіла, чого однак ніхто не чув, бо вимовила теж дуже тихо. І по цьому вони обидвое, побравшись за руки, ішли пішки назад до гори у город.

Перед ними йшли музики і грали, грали, грали. За музиками йшли обидвое пішо. За ними їхали на конях оба її брати, а далі йшли подруги княжни і лицарі і царенкова дружина і Божого люду повна вулиця.

Перед воротами, в воротах і через цілий двір аж до княжої палати стояли дружинники двома рядами з гострими мечами піднесеними вгору. Княжна й царенко йшли серединою, а над їх головами хилилися мечі й творили залізний гострий міст.

У княжих воротах стояв князь Василько і Давид Ігорович і князь Володар і княгиня — чекаючи молодих.

